

GYÖRFFY GYÖRGY

Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez

A magyar történetírásban Heckenast Gusztáv 1970-ben megjelent „Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban” c. értekezésével irányította a figyelmet a foglalkozásnévi helynevekben is jelentkező szolgálónépi intézményre. Heckenast gazdag adattárt is tartalmazó műve alapvetés, amelyre a további kutatások ráépülhetnek. Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy a rendszer lényegét és az Árpád-kori társadalomban betöltött szerepét újra értékeljem, és ezzel hazai kronológiáját, valamint egy-két agrár és kézműves foglalkozás udvari berendezését megvilágítsam.

*

Szolgálónépeken (latinul: *ministeriales conditionarii*) azokat a különféle szolgálatra és szolgáltatásra kötelezett udvari népelemeket értjük, amelyek a természeti gazdálkodás viszonyai között egy-egy udvar sokféle szükségletét ellátták. Mint a kora-feudális Európa, úgy az Árpád-kori Magyarország társadalmát is jellemezte a különféle szolgálatra való beosztás, mely egyaránt megtalálható volt az Árpádok udvari, várispánsági és egyházi birtokain, sőt magán nagybirtokon is.

Az Árpád-kori történet kutatói az oklevelek százai alapján régóta felfigyeltek a különféle foglalkozást űző szolgálónépekre és e berendezkedést kimondottan vagy hallgatólagosan úgy tekintették, mint a magyar államszervezés termékét.¹ A szolgálónépi intézmény kialakulása az utóbbi évtizedekben került az érdeklődés homlokterébe s lényegében három kérdés vált vitatottá: Mikor történt meg a különféle szolgálatra való beosztás? Mi szolgáltatott előképet hozzá? Az a szolgálónépi berendezés, amely Kelet-Közép-Európában foglalkozásnévből képzett falu-nevekben is tükröződik, sajátosan szláv intézmény-e?

Ami a hazai rendszer kialakulásának idejét illeti, István király veszprémvölgyi görög oklevelében (1018-1030) az eladományozott udvari népek már ilyen szervezetben jelennek meg, sőt van olyan falu, amelyet a benne lakók foglalkozásáról

¹ A régebbi kutatók túlnyomó többsége szerint e rendszer a várszervezetben működött, s így keletkezésének kérdése a királyi várszervezet eredetkérdésének függvénye lett. Régi irodalmához vö. *Bél M.*: Apparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella. Posonii 1735. 193; *Pelcz J.*: Hungaria sub Geiza, sive historica de rebus Geisae... commentatio (Sopron) 1769. 56–59; *Kollarus A. F.*: Historiae iurisque publici regni Vngariae amoenitates. Vindobonae 1783. II. 27–177 passim; *Bárdosy J.*: Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Leutschoviae 1802. 53–54, 96–97; *Kissel, P. de.*: De priscis servientibus regis et reginalibus in Hungaria. Posonii 1813. 20–45; *Pfahler, C.*: Jus georgicum regni Hungariae. Keszthely 1820. 27–69 passim; *Bartal G.*: Commentariorum ad historiam status iuris publici Hungariae aevi medii libri XV. I. Posonii 1847. 268 kk.; *Kerekgyártó Á.*: A műveltség fejlődése Magyarországon. Bp. 1880. I. 451–460 passim; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1893. I. 438–440.

neveztek el (*Szántó, Gerencsér*).² Ez bizonyossá teszi, hogy a szervezet legkésőbb István király uralkodása elején megvolt, és megengedi a feltevést, hogy már a fejedelmek korában legalább részben kiépült, de nem jelenti azt, hogy a királyság korában a szervezetet tovább ne fejlesztették volna. (Ilyen továbbfejlesztés az erdősipánságok 1200 körüli szervezése kapcsán igazolható).³

Mivel a magyarországi oklevelekből megismert intézmény Nagy Károly frank birodalmában is megvolt, Erdélyi László felvetette az ötletet, hogy a frankok már a IX. századi Pannóniában meghonosították és ez élt tovább minálunk.⁴ A magyarországi berendezkedés azon vonása, hogy a foglalkozásnevek falunevekben is jelentkezők, s ezek között szép számmal akadnak szláv eredetűek, vezetett ahhoz a nézethez, hogy régi szláv intézmény volt forrása a magyarországi berendezkedésnek, sőt volt, aki átadónak a morvákat tartotta.⁵ E feltevések fő nehézsége, hogy a magyar szolgálónépi hálózat egyformán megtalálható az egykori frank-pannon-szláv Dunántúlon, a morvák bírtá Nyitra-vidéken és a bolgár fennhatóság alatt volt Kelet-Magyarországon, országos kiépítése tehát csak az Árpádok uralmi szervezetében jöhetett létre, akár a királyság megszervezésekor, mint ezt a kutatók többsége vallja, akár a X. század első felében, mint ezt Heckenast Gusztáv, a kérdés nagyérdemű monográfusa feltételezte. A pannon-szláv vagy morva eredeztetés másik nehézsége, hogy van olyan „vadász” szolgálónép, a vadbőrnyúzóval, ill. nyestbőr, medvehőr, szíj és vadtulokszarv beszolgáltatóval azonosítható *daróc*, amely helynevekben és oklevelekben csak a Kárpát-medence keleti felén jön elő; a Felvidék nyugati felén, a Dunántúlon és a szlávón hercegségben nem található.⁶ A bolgár eredetű *daróc* foglalkozásnévvel rokon jelentésű a

² *Jakubovich E.—Pais D.*: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929 [röviden: ÓMO.] 15—16; vö. *Heckenast G.*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 32 kk.

³ Uo. 15 kk.

⁴ Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938. [röviden: SziEml.] I. 479 kk.

⁵ Ld. bővebben a függelékben.

⁶ Elterjedését ld. *Hóman B.*, Magyar Nyelv 16 (1920) 116—117; *Heckenast i. m.* 98—99; ugyane vidékre mutatnak a *drauch* ~ *draucharius* népekre vonatkozó okleveles adatok, ld. *Melich J.*, MNy. 1920. 24; *Kniezsa I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. [röviden: SzlJöv.] I/2. 623. További adatok: 1264: *centurio drauchiariorum . . . de villa Drauch* Szepesben (*Fejér G.*: Codex diplomaticus Hungariae. Budae 1829 — [röviden: F.] IV/3. 195); 1263: *populi drauch* Hunyadban, és *Darócuvarhely* valószínűleg Közép-Szolnokban (*Györffy Gy.*: Történelmi Szemle 7 [1964] 7—8); 1274: *terram drauchiariorum nostrorum Humuk Terenne* Nógrádban (*Szentpéteri I.—Borsa I.*: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Bp. 1923 — [röviden: Reg. Arp.] 2534. sz.); Közép-Szolnokban Hadad határában volt még *Daróctekek* (1401: *Darochteleke*, ld. *Petri M.*: Szilágy vármegye monográfiája. Bp. 1901—1904. III. 258), Belső-Szolnokban pedig *Daróc erdő*, *Daróc alja* Bálványosvárálja határában (1269: *torrens Droch* F. IV/3. 539; Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Szerk.: *Kádár J.* II. Deés 1900. 133, 134, 547, 549).

Darócon olyan vadbőr, szíj és vadtulokszarv-beszolgáltatót kell értenünk, amilyen embe-reket a dömösi összeírásban (1138) a foglalkozás megnevezése nélkül sorolnak fel Erdélyből, ld. *Szabó D.*, Magyar Nyelv 32 (1936) 203: *In Ultrasilvanis partibus sunt homines qui debent per annum dare XX martures, C corrigias et unam pellem ursinam et I cornu bubalinum*. Ezek szerint évente fejenként 20 nyestbőrt, 10 szíjat, 1 medvehőrt és 1 vadtulokszarvat adtak az udvarnak.

A *daróc* foglalkozásnévet formailag szlávból magyarázta *Melich J.* (i. h. és Magyar Ety-mologiai Szótár. Bp. 1914 — [röviden: EtSz.] I. 1278); a szó töve az ó-egyházi szláv *drati* > *drati* 'scindere, zerreißen', bolgár *dera-* 'schinden, abziehen (die Haut); zerreißen', szerb-horvát *derati* 'reißen, schinden, losschlagen; um geld strafen'; ó-cseh 'reißen; raufen; rauben; plündern'; mai cseh *dráti* 'reißen, zerren'; szlovák *drat* 'nyúz, koptat, rabol, fosztogat' ige; ebből származik egyrészt a foglalkozásnévnek is használt *-tec* nomen agentis képzővel a szlovák *derac* 'abdecker, schinder', másrészt a part. praet. act. I. *dravō* igealakból és a fenti képzőből a cseh és szlovák *dravec* 'ragadozó állat, ragadozó madár' szó. A 'rabol' és 'ragadozó' jelentésből azonban a magyarországi foglalkozásnév nem volt levezethető, ezért *Kniezsa I.* (SzlJöv. I. 623) és a Magyar Nyelv Történelmi-Etimológiai Szótára (Bp. 1967 — [röviden: TESz.] I. 596) a szláv jellegű,

szláv *lovčb* 'vadász', de a belőle eredő *Lóc, Lócs, Lócsa* helynevek csak a Cserhát és Gömör-Tornai hegyek vonalától nyugatra lelhetők fel.⁷ Eltérő nyelvjárásokban általában eltérő nevekkel illették ugyanazt a szolgálónépi telepét, függetlenül a rendszer eredetétől (1. térkép).

A szomszédos szlávón, morva és bolgár népcsoportoktól való eredeztetés nehézsége abban rejlik, hogy az egykor Tótországnak nevezett Szlavóniában, Morvaországban és Bulgáriában e rendszernek kevés emléke maradt, az egyesek által számba vett szlovák etnikum és nyelv pedig ekkor még ki sem alakult. A magyarországgal összehasonlítható szervezetnek Cseh- és Lengyelországban maradt helynévi és okleveles nyoma, azonban, mint erre már Heckenast rámutatott, a cseh és lengyel foglalkozásnevek többnyire eltérnek a magyarországi szláv nevektől.

A magyar szolgálónépi intézmény a cseh és lengyel berendezéssel főleg abban a tekintetben mutat hasonlóságot, hogy ezekben az országokban is megtalálhatók e rendszer helynévi emlékei, a foglalkozásnévből képzett falunévek, ami egy olyan jelenségre mutat, hogy az illető falu lakóinak többsége egyféle szolgáltatást teljesített. A cseh, lengyel és magyar kutatás e helynevek vizsgálatát állította középpontba, elsősorban azért mert a szolgálónépi berendezkedést megvilágító egykorú írott forrás nincs. Sem erről intézkedő törvény, sem minden falu szolgálónépeire kiterjedő összeírás nem maradt fenn, és a XI–XIV. századi oklevelekből csak csekély hányada gyűjthető össze a különféle szolgálónépek elterjedésének. A szolgálónépek intézményének csak a falunévekben mutatkozó vetülete az, ami teljességet megközelítően összeállítható.

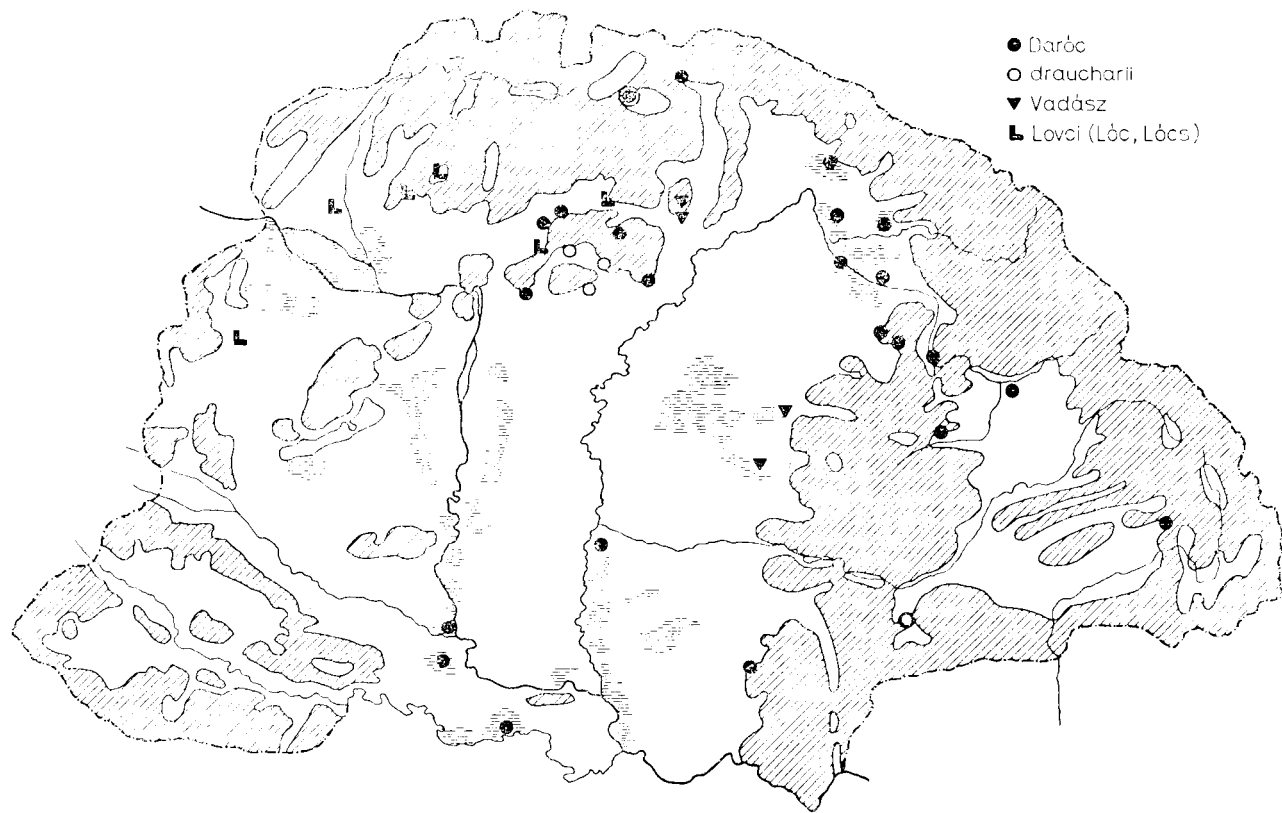
Ténylegesen a forrásanyag hiányos volta és egyoldalúsága nyomta rá a kutatásra a bélyegét. A vizsgálatnak a foglalkozásnévből képzett helynevekre való leszűkítése azonban bizonyos egyoldalúságra vezet. Az a feltevés, hogy az egyféle speciális foglalkozást űző falu volt a szolgálónépi berendezés jellemző településformája, ugyanúgy bizonyításra szorul, mint az, hogy e helynevek jelentik a szolgálónépi falvak legkorábbi rétegét, utóbbiból ui. az is következik, hogy a nem foglalkozásnévvel nevezett falvak szolgálónépi berendezése ezeknél későbbi.

Ahol a falunak a szolgálat kijelölésekor már volt neve, ott nem szükséges e névadást megkövetelni, ahol éppenséggel a faluk sora ugyanazt a szolgáltatást teljesítette, vagy ahol többféle speciális szolgáltató élt egy helyen, s egyiket sem vált

de ismeretlen eredetű szavak közé sorolta. Valójában a bolgár–szláv *дѣра* 'nyúz, bőrt lehúz, széthasít' jelentése egyezik az 1138-ban részletezett foglalkozás alaptevékenységével: a megölt vad bőrének lenyúzásával, szíjjá hasításával és szarvának vételével. A szláv *-bcb* foglalkozásnévképző (vö. *loviti* 'vadászni': *lovčb* 'vadász'; *kupiti* 'venni'; *kupčb* 'kereskedő'; *igrati* 'játszani'; *igrčb* 'igric') itt még az *-ova-* gyakorító képzős igealakhoz is járulhatott, ahogy mind a *kuti* igéből, mind gyakorító *kovati* alakjából képeztek 'kovács' jelentésű foglalkozásnevet.

A *daróc* szó meghonosodása a magyarban és a daróc szervezet létrehozása nem lehet IX–X. századi, mert ekkor még a *-c* hangot *-t*-vel helyettesítettük, vö. *moravci* > *marót*, *němčb* > *német* (Melich J.: A honfoglalás kori Magyarország [röviden: HonfMg.] Bp. 1925–29. 228), s a X. században is inkább *cs*-vel való helyettesítéssel kell számolni (ld. alább 299), de nem is tehető az erdőispánságok 1200 körüli létesítése korára (így Heckenast i. m. 15), mert már 1181-i oklevélben szerepel *Daróc* falunév: 1181/1366/XV. sz.: *Drahut* ~ *Darouch* (*Szentpétery I.*: Reg. Arp. I. 43. l. 133. sz.), hol is a *-t* betű a *-c* elírása, a *Darouch* pedig az átíró újabb behelyettesítése. Ugyanez vonatkozik a *-t* helyett *-c* hangot feltüntető *igric* szóra is. A darócok és igricok szervezetét legvalószínűbben István király rendezte be, e szolgálat erdélyi jelentkezéséből következtethetően az erdélyi Gyula behódolása (1003) után.

⁷ Ld. alább a szláv foglalkozásnevek jegyzékét, ahol *Krajčovič R.* (Zbornik o počiatkoch slovenskych dejin. Szerk.: Ratkoš P. Bratislava 1965. 241) hibás adatfelsorolását helyesbíttem (109–115. sz.).

1. A XI—XIII. században királyi vadászokat jelölő *Daróc*, *Lóc (Lócs-a)* és *Vadász* helynevek elterjedése

ki közülük számbeli fölényével vagy fontos szerepével, ott foglalkozásból képzett falunév alig jöhetett létre. Valójában a foglalkozásnévvel nevezett falu a szolgálónépi berendezés egyik határesetete, olyan sajátos körülmények között jöhetett létre, amikor egy falu lakóinak többségét azonos szolgálatra kötelezték másféle szolgálatot teljesítő falvak között. (Pl. egy udvarnok falut csak akkor nevezhettek *Udvarnok*-nak, ha nem udvarnok faluk csoportjában, hanem más szolgáló falvak, pl. ácsok, szállósók vagy vegyes kondíciójúak között helyezkedett el).

Ha a szolgálónépek települési viszonyainak sajátos eseteit keressük, olyan másik „határesetre” is találunk, amikor az uralkodót mozgó udvarhelyén különféle szolgálónépség, pl. szakács, pohárnok, hírvívő kísérte.⁸ Átlagosnak mindamellett az a falutelepülés tekinthető, amelyben egy- vagy többféle szolgálónép lakott és a falu neve semmit sem árul el a szolgálatról, amilyen az István király által különféle egyházaknak eladományozott falvak túlnyomó része.

Ha a továbbiakban bőven fel is használok a szolgálónépi falunevекből adódó tanulságokat, az intézmény eredetének vizsgálatánál nem ebből indulok ki, hanem a társadalom viszonyaiból.

A szolgálónépi rendszer kialakulásában három gazdasági-társadalmi tényezővel kell számolnunk: 1. Az uralkodó részéről felmerülő igény. 2. Az alávetett köznép termelési és szolgálati gyakorlata. 3. A szolgáló szervezet életrehívása és folyamatos működtetése. Ez a három tényező nagyjából három társadalmi réteghez kapcsolódik. Az első kettő esetében ez nyilvánvaló, mert a rendszer létrejöttének előfeltétele egyrészt az uralkodói hatalom, amely a természeti gazdálkodás bizonyos szintjén igényeit már nem idegen zsákmányból, hanem saját alattvalóitól, állandó szolgáltatás és szolgálat formájában elégíti ki, másrészt az uralkodóval szemben álló, neki alávetett szolganép, amely abban az esetben fogható be ilyen szolgálatra, ha elsajátítható többlettermékkel, vagy rendszeres szakszolgálat (pl. fuvar, őrzés, főzés) képességével rendelkezik, s ha soraiban eltérő vidékek és különféle etnikumok sajátos termelőmódja egyesül. Ebből az is következik, hogy homogén, azonos termelőmódot folytató néptörzs vagy törzsek felett ilyen rendszer nem építhető ki, mert többlettermékük azonos (pl. pusztai nomádoknál juh és ló, erdőlakóknál nyestbőr, sertés és viasz, hegyi pásztoroknál juh, sajt és pokróc). Ilyen módon a fejedelmi szolgálónépi organizáció előfeltétele az alávetett társadalom differenciált, sokrétű termelése, amit egy szűkebb területen csak az előrehaladott társadalmi munkamegosztás, egy népeket egyesítő birodalomban pedig az eltérő termelőmódból adódó „etnikai munkamegosztás” biztosít. A harmadik tényezőnk, az organizációnak ugyancsak van a társadalomban letéteményese. A fejedelemség igényének rendszeres kielégítését egy erőszakos szervezet teszi lehetővé, amelyet az uralkodó és a szolganép között elhelyezkedő differenciált középréteg működtet. Ez a középréteg a szolgáltatást behajtó és a nép között élő falunagyoktól, száznagyoktól, a fegyveres vitézeken át az udvarházak ispánjaiig terjed, sőt kezdeti fokon a fejedelem kíséretében lévő udvari főemberek (főlovász, főtárnok stb.) is hozzá számíthatók. E középréteg anyagi ellátását a behajtott szolgálmányból való részesedés biztosítja.

Ila e három réteg bármelyike hiányzik, szolgálónépi szervezet nem jöhet létre és nem működhet. Ilyen módon e szervezet kialakulásának előfeltétele a társadalom előrehaladott rétegződése. Tudva azt, hogy a középkori rétegzett tár-

⁸ Az, hogy a nomád uralkodót vonulásakor különféle szolgálók kísérték, nyilvánvaló, de ilyenre Nyugaton is található adat. A VIII. században Martell Károlyról írták, hogy midőn a lobbesi apátságba vonult *coqui ac pistores cum reliquis ministris* előre mentek, jelezve, hogy Károly követi őket (*Brühl C.*: *Fodrurn, gistum, servitium regis*. Köln—Graz, 1968. I. 106).

sadalmak etnikailag heterogén alakulatok, hiszen már a nemzetségek egyesítése is általában egy idegen nemzetségnek való alávetéssel, ill. a néptől idegen elnyomó apparátussal történik, ebből következik, hogy e rendszer kialakítását nem lehet valamilyen néphez, nyelvhez vagy fajhoz kapcsolni.

Mint Heckenast Gusztáv rámutatott, a szolgálonépi intézmény a különböző földrészekben, Európában, Ázsiában és Afrikában egymástól függetlenül is létrejött.⁹ Alakulásában, mint a fentebb elmondottakból következik, döntő szerepe volt a munkamegosztás módjának. Hogy előrehaladott társadalmi munkamegosztás mellett másféle szolgálonépi szervezet jött létre, mint etnikai munkamegosztás esetén, arra két szélsőséges eset, a frank birodalom és a mongol birodalom szolgálonépsége hozható fel példának.

A Nagy Károly uralma első felében szerkesztett *Capitulare de villis vel curtis*, amely a királyi udvarházak berendezését és a gondjukat viselő udvarbírák köteleit ismerteti, a következőket rendeli: „Minden udvarbíró szolgálatában tartson jó kézműveseket, azaz kovácsokat, arany- és ezüstműveseket, vargákat, esztergályosokat, ácsokat, pajzsgyártókat, halászokat, madarászokat, azaz madárfogókat, szappanfőzőket, italkészítőket, azaz olyanokat, akik méhsört, alma- vagy körtebort, vagy bármely más italt tudnak készíteni, pékeket, akik nekünk zsemlyét sütnek, hálókészítőket, akik jól tudnak hálót készíteni vadászat, halászat és madárfogás céljára, valamint más szolgálonépeket (*ministeriales*), akiket hosszú lenne felsorolni.” A *Capitulare* más pontjai a „boradók”, erdőővők, pincemesterek, vámosok, kikiáltók, vadászok, solymárok, méhészek, lovászok, barompásztorok, szántók és nyergesek szolgálatáról is intézkedik, de szó esik az udvari méltóságok és az udvari népek viszonyáról is. Az udvarházak élén álló „bíráknak”, valamint a palotában szolgáló vadászoknak és solymároknak a király és királyné távollétében a tálnokmester (*senescalcus*), vagy a pohárnokmester (*buticularius*) parancsol;¹⁰ e kettő a Capetingek alatt is a francia udvar legmagasabb méltósága.

A frank birodalomban a szolgálonépi szervezet általában a kézműveseknek eredeti hazájukban való beszerzésével, ill. az udvarhelyre való összegyűjtésével jött létre. Eddig csupán Bajorországból váltak ismeretessé -*arn* foglalkozásnévképzővel képzett falunévek, mint pl. *Weinarn* ,szőlős’, *Goldarn* (*Goldararun*) ,ötvös’, *Schildarn* ,pajzsgyártó’, *Lederdorn* (*Lederarun*) ,timár’, *Pöchlarn* ,szurokfőző’ (hajóépítéshez) stb., de ezeknek a társadalmi háttere nem tisztázott.¹¹

Mint a kérdést 1967-ben megvitató német kutatók is hangsúlyozták, az alakuló feudális Németországban udvari szolgálonépekre nincs adat, s valóban a német királyok X-XI. századi okleveleiben szolgálonépeket csak elvétve találunk monostori birtokon. Mivel a hűbéri viszonyok klasszikus nyugati formájukban az ezredforduló táján bontakoztak ki és a német király uralma nem a szolgálonépekkel működő udvari berendezésre, hanem a hűbérbirtokra épült, vezető nyugatnémet történészek a miénkhez hasonló cseh szolgálonépi rendszert nem tekintették feudális berendezésnek.

E messzevezető és vitatható elméleti kérdés taglalásába itt nem bocsátkozunk, de abban aligha tévedünk, ha a feudális viszonyok kiteljesedése felé haladó nagykárolyi rendet kora-feudális berendezésnek tekintjük.

⁹ I. m. 67—68.

¹⁰ Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio. II. Capitularia I. Hannoverae 1883. 83—89; vö. Bloch M.: Mélanges historiques. Paris 1963. I. 142—154; Metz W.: Das karolingische Reichsgut. Berlin 1960. 77—87; és Bühl C. i. m. I. 81 kk.

¹¹ Vö. Bosl K.: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. München—Wien 1964. 371; Spindler M., Handbuch der Bayerischen Geschichte. München 1971. 292.

A frank birodalommal érdemes szembeállítani a nomádoké közül legjobban ismert mongol szervezetet, ahol egy barbár, de több tekintetben rokon berendezéssel találkozunk. Ez részben mongol udvari népekre, részben idegenekre épült. Amikor Dzsingisz kánáé lett, kinevezte személyes híveit a tegezholdók, szakácsok, juhászok, szekerészek, udvari szolgálók, lovászok, csikósok és hírvívők felügyelőjévé, Szübetaj baaturt pedig az udvar élére.¹² Az alájuk vetett mongol szolgálónépek mellett a kánok és hercegek különféle etnikumú kézműveseket telepítettek össze évről évre felkeresett udvarhelyeik mellé, vagy áttelepítéssel hozták létre maguknak kézműves szolgáló telepeket. Karakorumban pl. különféle kínai kézművesek mellett egy-egy fogoly orosz és francia ötvöst is dolgoztattak, akik rab-szolga helyzetük mellett vagyona és befolyásra tettek szert. A Magyarországról elhurcolt radnai szászokat mint bányászokat és fegyverkovácsokat dolgoztatták, előbb Bűri herceg tulajdonában, a nesztoriánus keresztények és mohamedánok lakta Talasz városban, majd a kán birtokában lévő *Bolat* nevű kovács-településen.¹³ *Bolat* jelentése mongolul 'acél, kard' (a perzsa *fulat* szóból).¹⁴ Ez hasonló, mesterséggel nevezett szolgálónépi település, mint pl. a Csatagáj birodalomban ismert 'íjgyártó' nevű falu: *Jajcsi*.¹⁵

A mongol berendezést nemcsak az etnikai munkamegosztás nagy szerepe jellemzi, hanem az, hogy a kézművesek személyi tulajdonban vannak. Bár Dzsingisz kán udvari gazdaságában már megtörtént a nem kézműves szolgálónépek megszervezése, itt még nem jött létre a személytelen intézményhez, az „udvarhoz” kapcsolott szolgálónépek rendszere, mely az uralkodó személye nélkül is működik. A keleti berendezkedés és a nyugati intézmény közötti másik fő különbség eszerint a személyhez kötöttség és az intézményhez tartozás eltérésében rejlik.¹⁶

Mi a helye a magyar, cseh és lengyel szolgálónépi rendszernek e két pólus között? A frank, német és cseh viszonyok megvitatása során felmerült a cseh rendszer társadalomtörténeti helyének kérdése is. Megnyugtató megoldás azonban nem született, aminek fő okát abban látom, hogy a kutatók a cseh és lengyel rendszer fő jellegzetességét az egyfoglalkozású falvak tükröző helynevekben keresik. Az okleveles anyag oldaláról való vizsgálat a gazdagabban adatolt Magyarországon azonban ezt a jelenséget nem mutatja alapvető jellemvonásnak, s ha azt vesszük vizsgálóra, hogy az egyházi nagybirtok szolgálónépei hogyan oszlottak meg falvanként, azt tapasztaljuk, hogy a központban, például Pannonhalma körül, avagy Szentjobbon csaknem minden fajta szolgálónép összpontosult, tehát egy vonatkozásban hasonló képlet jött létre, mint Nagy Károly udvarai körül.

A magyar, cseh és lengyel szolgálónépi berendezkedés látszólag a barbár keleti és a civilizált nyugati berendezkedés között átmeneti helyet foglal el. Szolgálónépi falvak telepítése, ami többnyire mesterséges úton létrehozott etnikai munkamegosztást jelent, ténylegesen a szolgálónépi berendezkedés barbár formáját jellemzi. Ugyanakkor nemcsak egy statikus átmeneti állapotról van szó, hanem arról, hogy mindhárom nép esetében a X. század második felében következett be az átmenet a barbár berendezkedésből az udvari intézmény rendjébe. Hogy ez mikor és hogyan történt meg, az adatok híján méltán okoz problémát a kutatóknak.

A történészek számára rendkívüli jelentőségű volna Cosmas cseh **krónikás** elbeszélése e rendszer létrejöttéről, ha hitelt adhatnánk neki. Cosmas szerint a

¹² *Ligeti L.*: A mongolok titkos története. Bp. 1962. 40—41, 152.

¹³ *Györffy Gy.*: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 104, 170 k.; 153—154, 194, 201, 244.

¹⁴ *Ramstedt G. J.*: Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki 1935. 50.

¹⁵ *Kunos I.*: *Sejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Bp. 1902. 96.

¹⁶ E kérdést magyar viszonylatban bővebben másutt fejtem ki.

cseh szolgálonépeket a cseh fejedelemség IX. századi létrejöttékor jelölték ki. A nép fejedelmet kért és Psemisl felesége, Libusa így óvta őket: „A fejedelem belőletek és a tiectekből tetszése szerint szolgálakat, parasztokat, terménnyel és pénzzel adózókat, esztergályosokat, kikiáltókat, szakácsokat, sütőket vagy molnárokat fog csinálni. Ispánokat, száznagyokat, falunagyokat, szállóműveseket, földműveseket, szántókat, fegyverkovácsokat és különféle szücsöket és szíjjártókat fog állítani. Fiaitokkal és leányaitokkal kénye-kedve szerint fog elbánni; ökreitekből, kancáitokból, ménjeitekből és kisebb jószágaitokból a legjobbakat magának fogja elvenni.”¹⁷ Ez a szemléletes leírás azonban nem a IX-X. századi viszonyok ismeretén alapul; az 1110 körül író Cosmas kanonok ui. a maga korából ismert fejedelmi szolgálonépség eredetére a választ a Bibliában találta meg; Sámuel I. könyvében (8/10-17) ui. Sámuel a fenti módon intette Izráel népét a királyság intézményének rossz következményeitől.¹⁸

Kézai is megkísérelte 1280 táján, hogy „tudományos” magyarázatot adjon a magyar udvarnoki réteg eredetére. A nomád kunok példáján elinduló magyarázata azonban ugyanolyan naív vélekedés, mint Cosmas elmélete. Kézai szerint a honfoglaló magyarok foglyait, a kunok módjára, sátraik és barmaik körül tartották. Mikor aztán Géza és Szent István megkeresztelkedett, Róma elrendelte, hogy a nomádok foglyai földet műveljenek. (Ilyenféle rendelkezés nem 1000 körül történt, hanem a kun térítéskor, 1279-ben!) Kézai szerint a magyarok foglyai közül azok, akik a nemes urak udvaraihoz szolgáltak, lettek az udvarnokok, amíg Kálmán király el nem vette őket a nemesektől, s a király ill. nádor és az egyházak alá nem rendelte őket.¹⁹ Kézait az *udvar* szó XIII. századi széleskörű jelentése tévesztette meg, „udvara” kezdetben csak a királynak volt, a XIII. században pedig minden nemesnek, s így ebbe az elméletbe a névmagyarázó okoskodás is belezúgott.

De abban sines igaza Kézainak, hogy az udvarnokok eredetileg idegen foglyok és rabszolgák lettek volna. Az „udvarnok” már István király törvényeiben, mint félszabad réteg tűnik fel;²⁰ későbbi adatokból tudjuk, hogy ez volt a neve az önállóan gazdálkodó magyar mezőgazdasági termelőnek is, aki főleg kenyérral adózott.²¹ Mivel minden régi szláv nyelvben a *dvornik* főudvarmestert, vagy amolyan udvaronc főurat jelent,²² valószínű, hogy a szláv eredetű *udvar* szónak²³ a *-nok* foglalkozásnév képzővel történt képzése a magyar nyelvben jött létre, ugyanúgy, mint a *tálnok*, *tárnok*, *pohárnok* és *fegyvernök*. Ezek közül a *tál* szó finnugor,²⁴

¹⁷ MGII. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* [röviden: SRG.] N. S. II. Ed.: B. Bretholz. Berlin 1924. 44.

¹⁸ Vö. Heckenast i. m. 75.

¹⁹ *Scriptores Rerum Hungaricarum* Ed.: E. Szentpétery. Bp. 1938. I. 192—193; vö. Györffy Gy., *Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. században*. Szerk.: Székely Gy. Bp. 1953. 258.

²⁰ II. 21. §: Si quis illorum, qui vulgo *udvornich* vocantur, furtum commiserit, lege liberorum diiudicentur, testimonium autem eorum inter liberos non recipiatur. *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények. Bp. 1904. 156.

²¹ 1276: *pariisdatores, qui vulgo udvornici appellantur* (Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp. 1959. [röviden: *Tanulmányok*] 18).

²² *Knieszsa I.*: *SzlJöv.* 1/1. 540.

²³ Az *udvar* szó (ld. no. 539) a magyar nyelvbe már valószínűleg Etelközben behatolt; az orosz óskronika 882-i bejegyzése szerint a kijevi Ugor (magyar) hegyen volt „Olmin dvor” (*Hodinka A.*: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916. 38—39). Magyarok kijevi tartózkodásáról régészeti leletek is tanúskodnak (Vö. *Dienes I.*, *Folia Archaeologica* 24 (1973) 199).

²⁴ *Bárzsi G.*: Magyar szófőjtő szótár. Bp. 1941. 298. *Tálnok*, mely a *dapifer* 'étekhordó' régi magyar neve volt, helynévben 1255: *Talnuok* (Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarországi történelmi földrajza*. Bp. 1963 [röviden: *Gy.*] I. 730).

a *tár* szó végső fokon török (esetleg szláv közvetítéssel),²⁵ a *pohár* valószínűleg német, a *fegyver* ismeretlen eredetű,²⁶ s mind az államszervezéskor létrehozott udvari intézmény műszavai közé tartoznak.

Ha a közép-keleteurópai térségben a szolgálónépi berendezés kezdeteit keressük, a két eltérő fejlődési fázis eredetére külön kell választ adnunk: Mikor jött létre itt a barbár személyes, és mikor a civilizáltabb intézményes szolgálónépi berendezés?

A szolgálónépek barbár berendezkedésének gazdasági-társadalmi előfeltétele a különféle termelőmódot folytató népeknek egy birodalomban való egyesítése, valamint idegen fogoly kézműveseknek össze- és áttelepítése, tehát az etnikai munkamegosztás életrehívása volt. Ezek az előfeltételek a római birodalom bukása után a Kárpát-medence térségében elsősorban Attila birodalmában teremtdetek meg, amely hunok mellett alán, keleti gót, gepida, rugi és szkír népelemeket foglalt magában, de hasonló módon létrejöttek az avar birodalomban is, amely ázsiai avarok vezetése mellett gepida, bolgár-török (onogur) és szláv törzsekre épült. Nem tagadható annak a lehetősége sem, hogy ez a barbár uralmi berendezés újjáéledt a nagy birodalmak utódállamaiban, az Attila utódai alól kiszabadult gepida, és a Baján utódainak uralma alól önállósult dunai bolgár, tengermelléki horvát és nagymorva fejedelemségben is. A X. század folyamán kiterjedtebb barbár szolgálónépi berendezéssel elsősorban a magyar fejedelemség keretében számolhatunk, amely türk-kazár uralmi rendben és finnugor alapnépesség mellett bolgár-török, alán, káliz, pannonszláv karantán, nagymorva és bolgár-szláv népelemek uralmára épült, de kézművessége kiegészült a kalandozásokon elhurcolt másféle foglyokkal is. A magyar fejedelemség mellett e rendszer kisebb mértékben megvalósulhatott a morvák bukásából gyarapodó csehek és fehér horvátok (viszlyánok), majd a fehér horvátok bukásából profitáló csehek és lengyelek körében is. Minden korábbi uralmi rend bukása ui. azt jelentette, hogy a kézműveseket a győzők fejedelmei kaparintották kézbe és dolgoztatták.

A honfoglaló magyar vezérek településrendje oly mértékben hasonló volt az Aranyhorda első vezéreiéhez, hogy a szolgálónépek tekintetében is rokon berendezkedést tételezhetünk fel. Amint a vezérek folyómenti ingamozgásának végpontjainál szláv révész és bőszőrmény kereskedő-vámos telepek létesültek, úgy a téli szállások régi, de iparosokkal újonnan felduzzasztott városok mellett helyezkedtek el. Árpád a római előzményű Pécs, Kurszán pedig Aquincum mellett létesítette téli szállását. Bizonyára voltak a fejedelmi udvar ellátásáról gondoskodó fő tisztségviselők is — Anonymus egy Csepel nevű főlovászt említ, nem tudni, hitelt érdemlő hagyományból-e — és voltak alájuk rendelt szolgálónépek is, mindezenre feltűnő, hogy Árpád Duna-parti útvonalán alig található szolgálónépi helynév, a Csepelszigeten pedig nincs lovászokra utaló név az egy *Lórév*-en kívül. Hasonló a helyzet az Árpád és Kurszán nevét őrző csallóközi udvarhelyekkel.²⁷

Ha a magyarországi foglalkozásnévből képzett helynevek elterjedésének térképét összevetjük a Kniezsa által készített XI. századi nyelvi térképpel,²⁸ feltűnik, hogy magyarlakta területeken viszonylag kevés ilyen helynevet találunk; legtöbbször a szláv-magyar vegyes-lakosságú területen található, végül tiszta szláv

²⁵ Kniezsa i. m. I/2. 762—763; 768—769.

²⁶ Uo. 720—721; Étsz. II. 178—179; az újabb irodalomra ld. TESz. I. 860. A kérdésben Mollay Károly szóbeli közlése nyomán foglaltam állást.

²⁷ Ezekre ld. Györffy Gy., Arch. Ért. 97 (1970) 192—202.

²⁸ Heckenast G. i. m., és Kniezsa I., SzIEml. II. 367—472 melléklet.

lakterületen, pl. a Drávántúl, Krassó-Szörényben, Dél-Erdélyben és a Felső Vágvidéken szintén kevés fordul elő. Ez a jelenség arra figyelmeztet, hogy nem egy etnikum sajátosságáról van szó, hanem a különféle etnikumok együttlakásának a munkamegosztás és a kézművesség fejlődésére gyakorolt megtermékenyítő hatásáról, ami világtörténelmi méretekben a germán és román érintkezés legintenzívebb területének, a Rajna és Loire közti Európának kiugró középkori fejlődésével állítható párhuzamba.

Ha tehát a Kárpát-medencében a honfoglalás előtt fel is tételezhetjük barbár szolgálónépi szervezetek működését, ezek egy-egy uralmi rend bukásakor szétestek, és az új uralmi rend új szervezetet hozott létre. De az Árpádok X. századi barbár szolgálónépi szervezetét is új intézményes berendezés váltotta fel az államszervezéskor, s kérdés hogy az új szervezetek mennyit vettek át a régiektől.

A Kárpát-medencében életrehívott magyar fejedelemség nem az itt uralkodó Bulgária, Nagy-Morvaország és Keleti-Frank birodalom anyaszágaiban keletkezett, hanem az „avar puszták” mellett e három ország végvidékein, amelyek neve a honfoglaláskor élt Regino szavai szerint: *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*.²⁹ A magyarok ugyan elfoglalták a Nagymorva anyaszágot is és belőle a Morva folyó balpartja az államszervezés után is a magyar állam része maradt, de éppen az a körülmény, hogy a Morva-balparton nincs helynévi vagy okleveles nyoma szolgálónépeknek, bizonyítja, hogy a helyben talált szervezetet nem vették át. Ha a nagymorva központ közvetlen szomszédságában sem élt a szervezet tovább, még kevésbé van okunk ezt feltenni az anyaszágon kívüli végvidékeken, ahol még az is kétséges, hogy kiépült-e valamilyen fejedelmi szolgálónépi szervezet, avagy ezek olyan határtartományok voltak, melyeket az uralkodók rendszeresen nem kerestek fel ellátásuk biztosítására. Ami pl. Zalaváron és Sziszeken feltehető, az sem karoling típusú udvari berendezés, hanem a helyi szlovén főemberek hűbéres nagybirtoka, s még leginkább Pécssett tudott a salzburgi érsek olyan nagybirtokszervezetet létesíteni, mint bajor területen. Az tény, hogy a IX. századi Pannóniára vonatkozó okleveles és helynévi adatok semmilyen adatot nem tartalmaznak itt kiépült fejedelmi szolgálónépi szervezetről, s ha ennek barbárabb formáját megvalósították a szlovén főemberek udvaruk körül, kételkednünk kell továbbélésében, mert e területen a helységnevek és a temetők kontinuitása megsűnt. A szlovén főemberek kézműveseit a magyar vezérek bizonyosan tovább dolgoztatták a kívánt helyre áttelepítve, s ezeknek helyben való tovább dolgoztatásával csak ott számolhatunk, ahol a termelőmunka ezt kívánatosá tette. Mezőgazdasági téren a szőlőművelés, ipari téren pedig a vaskohászat volt olyan ágazat, amelynek kedvezett a helyben maradás, noha a mongol példa szerint még az ércművesek sem voltak helyhez kötve. Mivel a folyónevek kontinuitása a Kárpát-medencében igazolható, legfeljebb egy-egy szőlő- és vasműveléssel kapcsolatos szláv pataknev esetében mérlegelhető, hogy a IX. századi szőlősök és vasasok után nevezték-e el, avagy a honfoglalás után oda telepített szlávok voltak az elnevezők.

Falunévek kontinuitása a Kárpát-medencében csak a honfoglalástól kezdve igazolható, s így a foglalkozásnévből képzett falunévek vagy a X. századi fejedelemség rab szolgáló népségének, vagy az ezredfordulótól életre hívott intézmények szolgálónépi szervezetének emlékei. Az alapvető kérdés, hogy e két fajta szervezet emlékeit hogyan lehet szétválasztani.

²⁹ Reginonis Chronicon. Rec.: *Fr. Kurze*, Hannoverae 1890 (SRG.) 132.

A kettő között minőségi és mennyiségi különbség állhatott fenn, hiszen a X. században jobbára csak a nomád típusú téli és nyári udvarhelyek ellátásával kell számolnunk, s az Árpád-házi nagyfejedelmek és hercegek az országnak csupán egy részén létesítettek szállásokat, míg az államszervezőskor az ország egész lakott területén egységesen létesült szolgálonépi szervezet az új intézmények: a királyi udvarhelyek, az ispáni várak és közvetve a főegyházak ellátására. A két rendszer eltérése mellett még a korábbi és későbbi berendezés időszakos módosulásával is kell számolnunk: a fejedelemség első időszakában az antik romvárosokba telepített foglyokon, második időszakában pedig a földvárak melletti udvarhelyeknél dolgozó rab-szolgákon lehetett a hangsúly. De a királyság szolgálonépi berendezése is módosult, hiszen az államszervezőskor életre hívott rendet csak 1056 körül rögzítették írásban, majd ez a XII. század végén az erdőuradalmak szolgálonépi berendezésével egészült ki, amikor az eladdig kihasználatlanul hagyott végvidékeket, gyepűelveket is bekapcsolták az ellátó szervezetbe, sőt a XIII. században is módosították egyes népek más szolgálati viszonyba való helyezésével. A fejedelemségi és a királyságkori továbbfejlesztés mindamelllett nem jelenthette az eladdig létrehozott berendezés felrugását, tehát az államszervezés előtt és utána egy bizonyos folytonossággal kell számolnunk. Magyarán mondva Árpád és Szabolcs vezér Pécs melletti udvarhelyei Fajsz idejében nem szűntek meg, legfeljebb az özvegy fejedelemasszony, majd egy herceg kezébe jutottak, azaz a régi udvarhelyek olyatén degradálódásával kell számolnunk, mint aminőről a mongol-kori utazók tudatnak. De az erdőispánságok berendezése sem történt az államszervezőskor létrehozott rend lényeges módosításával. Viszont a nyugati intézmények berendezése a barbár viszonyok átrendezését kívánta meg, hiszen minden új központ egységes berendezést kapott, így minden ispáni várat — köztük az új határvárakat — el kellett látni kovácsokkal és csatárokkal, minden udvarházat szállósökökkel, méhészekkel és egyéb speciális szolgáltatókkal. Az új intézményes berendezés mindamelllett nem rúgta fel a régi barbár rend minden elemét, mivel az ispáni várak és királyi udvarházak felerészben a régiek felhasználásával épültek ki és valószínű, hogy a régi speciális szolgáltatók egy része helyén maradt.

Mindezek figyelembe vétele után is a fő feladat a keleti barbár és a nyugati intézményes berendezés emlékeinek szétválasztása marad, s ezt az a bizonytalansági tényező terheli, hogy hellyel-közzel számolhatunk a barbár rend elemeinek továbbélésével.

Milyen módszer kínálkozik a barbár és a fejlettebb intézményes szolgálonépi berendezés emlékeinek szétválasztására?

Régészetileg a ma ismeretes módszerekkel ez a kérdés megközelíthetetlen. Egy kora Árpád-kori kézműves vagy agrár szolgáltató házatája feltárásakor nem csupán a kronológia marad bizonytalan, hanem ráadásul a szolgálati viszony is megállapíthatatlan, tehát a leletekből nem dönthető el, hogy fejedelmi, ill. királyi szolgálonép, vagy magánföldesúrnak dolgozó szolga emlékenyagáról van-e szó.

A véletlenül reánk maradt írott források csupán a királyság korában működő szervezet egyes elemeiről tartalmaznak adatokat, maga a királyi szolgálonépet névszerint összeíró Sarchas-féle összeírás (1056 körül) elveszett.

A X. századi és a királyság kori szolgálonépi rendszer emlékei egyformán a helynevekben lelhetők fel; elsősorban a foglalkozásnévi falunevekben, másodsorban és vitathatóan a munkahelyet (pl. *Bánya, Malom*) és termelvényt (pl. *Rudo, Vas*) jelentő helységnevekben. E névanyag szétválasztása X. és XI. századi nevekre nyelvtani (hangtani és alaktani) ismérvek alapján csak kivételes esetben

lehetséges. Mivel a magyar nyelv a IX-X. században a szóvégi *-c* hangot *t*-vel helyettesítette, a *daróc* és *igríc* szó átvétele, és a daróc és igríc szolgálat berendezése nem fejedelem-kori, hanem államszervezés-kori lehet.

Település- és művelődéstörténeti meggondolások alapján megkísérélhető egyes foglalkozásneveknek a barbár, másoknak az új intézményes berendezéshez való kapcsolása, nehézséget azonban e téren az jelent, hogy a foglalkozásnevek nemcsak időben, hanem térben is módosultak, azaz bizonyos foglalkozást az ország különböző vidékein egyidejűleg más-más néven neveztek, s időben ez is változhatott.

Az Árpád-kori falunévanyag foglalkozásneveinek szétválasztása X. századi és királyság-kori rétegre olyan ideális forrásviszonyok között volna lehetséges, ha rendelkeznénk a szolgálónépeknek falvak és szolgálat szerinti összeírásával, lényegében az elveszett Sarchas-féle conscriptióval. Egy ilyen összeírásból olyan esetekben, amikor a foglalkozásnévvel nevezett falu lakói a falu nevével egyező foglalkozást üznek, elsősorban a kora-feudális berendezésre következtethetnénk (másodsorban számolva azzal a lehetőséggel, hogy egyes barbár kézinüves telepek az új viszonyok között továbbélhettek). Viszont olyan esetekben, amikor a foglalkozásnévvel nevezett falu lakói a falu nevével eltérő foglalkozást üznek, komoly okkal gondolhatnánk arra, hogy a falunév az államszervezést megelőző barbár berendezés emléke, míg a királyság-kori szolgálat a régít felváltó új feudális rendé (itt is számolva azzal a lehetőséggel, hogy bizonyos szolgálatok a XI. századtól a XIII. századig feleslegessé váltak és a király új szolgálatot rendelt el, vagy bizonyos falvak lakói kihaltak, és új kondíciójú népek telepedtek helyükre).

A roánk maradt okleveles adatok — néhány korai egyházi összeírástól eltekintve — e falvakat olyan későn, a XIII. századtól kezdve ismertetik meg, amikor a szolgálónépi szervezet már felbomlott, s ezekben csak néha és véletlenül történik utalás a falu régi kondíciójára. Kiértékelésük csak az Árpád-kori történeti földrajz elkészülése után lesz lehetséges. Heckenast összeállításából mindamellett megállapítható, hogy milyen példái vannak azoknak, amikor a foglalkozásnévvel nevezett faluban ugyanolyan foglalkozású lakókat említenek (*Ardó* 1, 3., 14.; *Daróc* 3.; *Födemes* 1.; *Halász* 1., 2., 4., 16.; *Hodász* 2.; *Kapusd*; *Kovács* 1., 2., 38.; *Lovász* 1., 9.; *Ötvös* 3.; *Szakácsi* 1., 3.; *Szántó* 10.; *Szekeres* 1.; *Tárnok* 1.; *Taszár* 1.; *Udvarnok* 1., 4., 5., 7.; ezekhez pótlólag csatolandó egy-egy *Igríc* ill. *Regös*, *Kohár* és *Szöllős*).³⁰ Néhány esetben a falu *villa piscatorum*-szerű latin megjelölése a magyar helynév visszafordítása lehet, s nem szükségszerűen a kijelöléskor ott élő népeket igazol.

Nehezebb megadni azon foglalkozásnévvel nevezett faluk listáját, amelyekben a XII. században már másféle szolgálatot teljesítő népek laktak. Annak igazolására, hogy a névben nevezett szolgálónépek ott *nem* laktak, teljes falu-keresztmetszet volna szükséges, ilyen pedig éppen e névtípus körében alig akad. Nem teljes bizonyító értékű példák: *Csatár* Zala megyében, amelyen Hont-Pázmány nembeli Márton comes II. Béla idejében monostort alapított és a birtokhoz tartozó szolgák között pajzsgyártót nem említenek, és *Timár* Fejér megyében, melynek többféle szolgáltatói között „timárról” nincs tudomásunk. A felsorolt adatok ui. nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy egy, a királynak fenntartott részbirtokon a keresett népek tovább működtek.

³⁰ Vö. *Kučera M.*, Zborník filoz. fakulty Univ. Komenskeho. Historica 21 (1970) 117. *Örményes* falut a benne lévő 5 malomról (PRT. X. 488), régi nevén *örmény*-ről nevezhették el, de lehet gondolni egy magyar *örményes* „molnár” foglalkozásnévre is.

Több példa hozható fel arra, hogy foglalkozásról nevezett faluban a XIII. században udvarnokok vagy várnépek laknak, ez azonban nem jelent feltétlenül kondícióváltozást, mert lehet az udvar és vár alá tartozás megjelölése is.

Ha a fenti módszer a kutatás mai fokán biztos eredményekhez még nem is vezet, önmaga az a tény, hogy az oklevélileg igazolt szolgálat, mely a királyság-kori berendezés jele, szembe állítható egy oklevélileg nem igazolható, csak névből ismert szolgálattal, a további vizsgálatoknál irányadó lehet.

A foglalkozásnévből képzett falunevek viszonya az oklevelesen igazolt szolgálnépi telepekhez nemcsak abból a szempontból tanulságos, hogy pl. a XIII. században laktak-e *Csatár* faluban csatárok vagy sem, hanem hogy a foglalkozásnévvel nevezett falvak száma hogyan aránylik a szolgálnépek lakta telepek számához és e sajátos helynevek hogyan reprezentálják a szolgálnépi berendezést.

Az első kérdésre már Heckenast megkísérelte a válaszadást, amikor a feltételezett Árpád-kori faluszám (3000-4000) és az általa összegyűjtött falunevek (kb. 300) alapján 10⁰/₀-os gyakorisággal számolt, mint lehetőséggel. Reálisabb eredményhez juthatunk, ha e szempontból egy-egy Árpád-kori királyi egyház birtokállományát vizsgáljuk; az egyházi nagybirtok falvai és szolgálnépei ui. javarészt királyi adományból kerültek egyházi kézre és az udvari birtokot reprezentálják. Az István király által 1000 táján eladományozott és 1070-80 körül összeírt pécsváradai uradalom kb. 40 faluból állt s az itt lakó kb. 1100 családfő 26-féle speciális szolgálatra volt beosztva.³¹ A 40 falu nevéből 1 biztosan foglalkozásnév (*Szántó*; a bizonytalan *Chovas*=*Kovacs*? nevet nem számítom); utóbb még egy másik falu vasműveseiről *Vasas* nevet kapott, s így a 26 foglalkozás közül csak kettő jelentkezik falunévben, a falunevek 5⁰/₀-ában. (Ez az 5⁰/₀ sem az ország különféle birtokjogú falvai, hanem az udvari szolgálnépek lakta falvak arányában jelentkezik!) Bár más egyházaknál más arányok mutatkoznak (Pannonhalma és Dömös falvainak neve jóval alacsonyabb, Veszprémvölgyé jóval magasabb százalékot tüntet fel), már ez is jelzi, hogy a kora-Árpád-kori szolgálnépek lakhelye nem korlátozható a foglalkozásnévvel nevezett falvakra, s egy-egy ilyen falunév tényleg „határeset”, amelyhez képest a szolgálnépek túlnyomó része nem foglalkozásnévvel nevezett falvakban lakott. Az a nézet, hogy e sajátos elnevezésű falvak a legkorábbi szolgált telepek, mint általános törvényszerűség, nem fogadható el, csak mint tendencia. A pécsváradai uradalom két említett neve között *Szántó* neve lehet X. századi, de *Vasas* falu neve látszólag később keletkezett, s így e nevek önmagukban nem alkalmasak kronológia megállapítására.

A foglalkozást jelentő helységnevek szétválasztása X. századi, államszervezés-kori és későbbi nevekre megkísérelhető a dolgoztató központok (udvarhelyek, várak) földrajzi szomszédsága ill. a központok időbeli változásai alapján is. Elvben feltehető, hogy amazok foglalkozásnevek, amelyek csak az Árpádok 970 előtt bírt szálláshelyei körül találhatóak, koraiak, azok, amelyek, a XI. század elején leverett Ajtony és Gyula tartományában hiányzanak, Géza és István fejedelemsége alatt keletkeztek, míg amazok, amelyek országos elterjedtségben jelentkeznek, a királyság berendezéséhez kapcsolandók. Lényegében ilyen elvet követett Heckenast, amikor a faluneveknek az Árpád-fiak változó szállásaival és növekvő uralmi területével való egybevetéséből következtetett. Mivel a szolgálnépi helynevek elterjedése a délkeleti országrészen a leggyéresebb, ebből — a fenti elvet követve — tényleg feltehető, hogy az országos szervezés zömmel Gyula és Ajtony leverése

³¹ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia (röviden: Vat.) IV/1. 572—576; vö. Gy. I. 364 és MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969) 203.

előtt történt, minthogy pedig sűrűségük legnagyobb a Dunántúli középhegység vidékén, ahol a fejedelmek közül először Fajsz létesített szállást, arra következettünk, hogy Fajsz alatt a X. század közepén épült ki a rendszer.

Ezzel a módszerrel és datálással szemben azonban több körülmény óvatosságra int. A foglalkozásnévi helynevek nemcsak Ajtony és Gyula tartományában, hanem az Árpádok által korán megszállt Győr, Fejér és Tolna megye sík vidékein is igen gyéren találhatók, holott itt bőven voltak szolgálónépek, amint ez a királyi birtokból az egyházaknak átengedett szolgálónépek összeírásaiból kiderül. (Győr megyére a pannonhalmi apátság, Tolnára a dömösi, a Maros síkságára pedig az aradi prépostság összeírásai bizonyítanak.) De a foglalkozásnevek gyakorisága sem csupán „fejedelmi” központ közelségének függvénye. E helynevek keletkezésében szerepe lehetett a szláv — magyar együttélésből fakadó fejlettebb munkamegosztásnak, ami bizonyára vonzotta is az Árpádokat. Mindamellettt ez a vonzás — legalább is a Dunántúlra nézve — erősebben érvényesült a XI. században, mint a X. században, amikor a fejedelmek inkább csak a Duna partvidékét részécsítették előnyben.

Az Árpád fiak nevét viselő X. századi szálláshelyeken kívül számításba vevendő az államszervezéskor létrehozott udvarhelyek és várak szomszédsága is. Kivált a királyi udvarhelyek, *curtis*-ok figyelembevételre fontos, sajnos ezek jegyzéke nem maradt ránk s a helynevek, okleveles adatok és az udvarokkal kapcsolatban létesített egyházak nyomán csak kevés esetben tudjuk helyzetüket megjelölni. Az ispáni várak közül azoknak a határváraknak van datáló jelentősége, amelyek az államszervezéskor épültek ki és azonos építésmódjuk, a „vörös sánc” is erre a korra keltezi őket. Viszont ahol az udvarhelyről vagy ispáni várról valószínűsíthető, hogy már a X. században vezéri központ volt, kétségessé válik a szomszédság alapján való datálás. *Veszprém-Jutas* Árpád fiától, *Jutastól* kezdve hercegi szálláshely, majd a X. század végétől az Árpád-koron át fejedelmői ill. királyi udvarhely, ispánság és püspökség székhelye volt, s ezeknek mind voltak szolgálónépeik. Az ilyen hosszú életű központ mellett fekvő szolgálónépi telepek elvben besorolhatók a fejedelem-kori és királyság-kori berendezés emlékei közé egyaránt.

Elvileg nem zárható ki egyes szolgálónépi telepek és helynevek keletkezése a törzsfői ordák körül, valamint a feudális nagybirtok keretében sem, ezek kiválasztása azonban még nehezebb feladat, mint a fejedelmi (királyi) rendszer periódusainak megállapítása.

A X. századi és királyság-kori berendezés emlékeinek szétválasztásában módszertani segítséget nyújthat, ha a különféle foglalkozásnévi helynevek csoportosulásán túlmenően egyes speciális foglalkozások megnevezéseinek elterjedését vetjük össze a változó központokkal. Bizonyos foglalkozásnevek elterjedése azonban nemcsak a foglalkozás, hanem a foglalkozásnév, a szó elterjedésétől is függ, s mint erre fentebb, a *Lóc* és *Daróc* nevek kapcsán kitértem, nyelvjárási sajátossággal is számolnunk kell.

A jövő társadalomtörténeti, nyelvészeti, régészeti és néprajzi kutatása bizonyára hozzá fog segíteni ahhoz, hogy a kutatók előtt tisztábban álljon a barbár fejedelmi és a királyi udvar szükséglete és az ennek kielégítését szolgáló berendezkedés. Anélkül, hogy e kérdésben megközelítően végleges eredményhez tudnánk jutni, az alábbiakban néhány udvari szolgálattal kapcsolatban mérlegelem a barbár és a fejlettebb intézményes berendezkedés lehetőségét. Ennek kapcsán néhány olyan udvari foglalkozást emelek ki, amellyel a X. században is lehet számolni.

A füves pusztán az egyik legkedveltebb vadászati mód a solymászat volt — a kazár tarkan sólyommal és kutyákkal való vadászatáról 737-ből maradt említés³² —, ugyanez a frank udvarban is kedvelt udvari szórakozás volt.

XIII. századi okleveleink többször tesznek említést királyi solymászokról; solymásztelepet az egy Solymáron kívül azonban Heckenast nem tart számon.³³ Ez megfelelt annak a szemléletnek, amely a solymászokban csak a királyi vadászatok résztvevőit látta. Ténylegesen a solymászok fő foglalkozása a sólymok fogása és betanítása volt, e fáradságos munkához pedig megfelelő terep, felszerelés és türelem kellett.

A solymászok lehetőleg ragadozó madarak látogatta hegyvidéken telepedtek meg, ahol a madarak befogására jó terep kínálkozott. Kopár hegygerincen vagy lejtőn feszítették ki láthatatlan hálójukat, benne fehér galambbal vagy más feltűnő színű mozgó állattal. A solymász bokorban elrejtőzve hosszú zsinórral bírta mozgásra a csali állatot, ha megjelent a sólyom, ölyv, héja vagy más sasféle. A csalira meredeken lecsapó és hálóba gabalyodott ragadozót elfogta, s ezzel kezdődött a munka nagyja, a szelidítés és vadászatra való betanítás.³⁴ A vadászat már csak az idomított állat alkalmi szerepeltetése.

Tudva azt, hogy a solymászok az udvartartások kiegészítői voltak, méltán kereshetünk solymásztelepeket az udvarhelyek körül, nem csupán *Solymár*, hanem *Solymos* néven; az 1505 körüli „auceptori wlgó solmos dedi” udvari feljegyzésből kiderül, hogy igazi nevük *solymos* volt.³⁵ Ténylegesen a *Solymos* faluk nem onnan vették nevüket, hogy sólymok laktak benne, hanem solymosok; egy-két esetben persze az is lehetséges, hogy egy „Solymos” erdő neve ment át falunévre. Fekvésük a keleti országrészen több esetben udvarhellyel szomszédos, ill. más szolgálónépi telepekkel együtt mutat udvarhely közelségére. Szláv lakterületen *Szokolár* ‚solymár’ és *Szokolče-Solymos* tartotta fenn nevüket.³⁶ Hogy közülük melyik telep mikor keletkezett, nehéz eldönteni; a Fekete Körös-völgyi alighanem a X. században, az „Udvarhely” mellettiek talán az államszervezőkor, mások esetleg századok múltán.

A solymászathoz hasonló, többé-kevésbé terephez rögződött foglalkozás volt a méhészet.

A barbár és kora-feudális fejedelmi udvarok Európában egyaránt nagy méz és méhsőr fogyasztók voltak. Az Árpád-fiak édesség kedvelésére felhozható a *Jutacsi* (Jutas) név, amely törökül inyencet jelent.³⁷ Az Árpádok mézszükségletüket mind magyar, mind szláv méhészek révén kielégíthették, mivel a méhészet mindkét népesség ősfoglalkozásai közé tartozott. A sokféle méhészettel kapcsolatos helynév közül három van, amelynek az udvari méhészekkel való kapcsolata részben okleveles adattal, részben párhuzamos magyar — szláv névadással, részben a korai udvarhelyek közelségével igazolható.

³² *Zeki Validi Togan*: Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig 1939. 300.

³³ I. m. 118.

³⁴ A keleti solymászat legjobb leírását ld. *Almásy Gy.*: Vándorutam Ázsia szívében. Bp. 1903. 540—557.

³⁵ Dl. 35795 nyomán *Szamota I.*—*Zolnai Gy.*: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906. [röviden: OklSz.] 855, és Dl. 26359 nyomán *Csánki D.*, Századok 1883. 545.

³⁶ E falvak felsorolását ld. alább a szláv *sokoli* helynevekhez csatoltan. *Zolnay I.* Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971 c. könyvében helyesen mutat rá, hogy régen *solymos*-nak nevezték a solymászt (222), ugyanakkor túl tágra nyitja a solymászfalvak körét, amikor a *Solymár* és *Solymos* mellett a *Sólyomkő*, *Ölyves*, *Ölyved*, *Karvalyos*, *Kerecseny*, *Sasvár*, *Szakoly*, *Szokolca* stb. elnevezésű falvakat is ide vonja (213—214).

³⁷ *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930 [röviden: HonfKial.] 288.

Kiindulásul az az ismert adat szolgál, hogy Csepel falu mellett, mely Árpádnak és csaknem minden utódának kedvelt nyári szállása volt,³⁸ *Födemes* falu állt, hol 1264-ben mézadó királyi népek laktak. Mivel *födemes* régi magyar nyelven kaptárost jelentett, jogunk van a többi Födémest is az udvari mézadók közé sorolni.³⁹ Megjegyzendő, hogy a Hont megyei *Födemes* egy patak völgy felső felét foglalja el, ugyanennek alsó felén *Olvár* falu található,⁴⁰ melynek neve a délszláv *uljar* ‚kaptáros, méhészt’ szóból⁴¹ vezethető le. Egy másik Hont megyei falu, *Méznevelő*, Árpád-kori nevén *Mézmívelő*, mai szlovák nevén *Medovárci* ‚méhszertőző’,⁴² épenséggel Devicse alatt terül el, mely Géza nevét viseli, s az ő udvarhelye lehetett. A harmadik méhészt foglalkozásnév a Sebes-Körös és l’ekete-Körös hercegek látogatta felső völgyében található: *Sonkolyos*,⁴³ jelentése szerint ‚méhlépes’.⁴⁴ Az első *Sonkolyos* a *Méh-séd* patak partján feküdt, s az alatta fekvő *Birtiny* (Bertény) a szláv *bǫrtb* ‚kaptár’ szó -n melléknévképzős származéka ‚kaptáros’ jelentéssel.⁴⁵

Arra nézve, hogy e helynevek csak az Árpádok szűkebb családi szállásterületein fordulnak elő, igen jellemző a *Födemes* falvak további előfordulása: *Fidemsi* (1055) Tarhos téli szállása, „Tarhacsia” közelében feküdt, egy-egy *Födemes* volt a Vágon túl, „Tevel” mellett, és „Taksony” ill. *Udvarc* közelében, egy a „Tormos” patak melletti *Várad*-nál, egy a Nyírségben, azon ér mellett, ahol a geszterédi hercegi sír előkerült, s kettő a hercegek bírtja Heves megyében, egyik a Zagyva, másik a Tarna felső szakaszán.⁴⁶ Bár ezek közül az egyik a XI. században királyi *curtis*-ként szereplő Pásztó mellett található, a felsorolt méhészt telepek végső fokon mind az Árpádok fejedelem-kori törzsterületein fordulnak elő, és más vezérek, mint a harka, a gyula és Önd vezér szállásterületén, valamint ispáni várakhoz kapcsoltnak nem találhatók. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a vezéreknek is voltak méhészeik, kérdés azonban, hogy ezeket milyen néven nevezték és telepeik

³⁸ Györffy Gy., Budapest története Bp. 1973. I. 253, 265, 319.

³⁹ Heckenast G. i. m. 101—102.

⁴⁰ 1245: *Olvár* (*Bakács I.*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971 [röviden: *Bakács*] 164); Bars vm. *Óvár* — *Ovarky*, régen *Olvár*, 1239: *Oluar* (Gy. I. 466); esetleg ide sorolható Zala vm. *Ollár* 1236: *Ollar* (*Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890 — [röviden: *Cs.*] III. 87).

⁴¹ Az ószláv *ulj* vagy *ulbjǫ* ‚kaptár’ és szerb *uljari* ‚méhészt’ szóra ld. Miklosich F.: Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen. Wien, 1864. [röviden: MiklPON. I.] 8; Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen. Wien, 1874. [röviden: MiklPON. II.] 112; *Šmilauer VI.*: Handbuch der slavischen Toponomastik. Praha, 1970. [röviden: HST.] 187. Az *uljar* szó jelentése ma ‚olajütő, olajkereskedő’.

⁴² I. d. a szláv nevek jegyzékénél 118. sz. alatt.

⁴³ I. *Vársonkolyos* 1256/1572: *Sunkulus* (Gy. I. 662). — 2. *Belényessonkolyos* 1422: *Sonkolyos* (*Jakó Zs.*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 342).

⁴⁴ A *sonkoly* a lépes mézből nyert viasz-lép neve. Vö. *Szinnyei J.*: Magyar tájszótár. Bp. 1897—1901 [röviden: MTSz.] II. 417; Györffy I., A magyarság néprajza. II. 24; Magyar nép — magyar föld. Szerk.: Györffy Gy. Bp. 1942. 331.

⁴⁵ Gy. I. 599—600; *Kniezsa I.*, Magyarok és románok. Szerk.: *Deér J.* és *Gáldi L.*: Bp. 1943. [röviden: MR.] 195. Ugyanebből a szláv eredetű helynévből a román -ia képzővel vezethető le a Hunyad megyei eltűnt *Bertonia* falunév (1315: *Brythonia* Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ed.: *Lukinich E.*—*Gáldi L.*—*Fekete Nagy A.*—*Makkai L.*: Bp. 1941. [röviden: Doc. Val.] 50; Cs. V. 76), és mint magyarázati lehetőség, az is számba vehető, hogy vajon a mecseknádasdi 1235/1404: *terra Britanorum* megnevezés mögött nem „bertények” kereskedők-e, ha az „angolok földje”, vagy „oroszk (testörök) földje” magyarázatot (utóbbi szövegromlással a *terra Ruthenorum*-ból) nem fogadjuk el (vö. Györffy Gy.: Tanulmányok 91).

⁴⁶ Heckenast G. i. m. 101—102; ehhez megjegyzendő hogy *f.* 4. alatt két falu összevontan szerepel, *Nagy- és Pusztafödemes*, melyek nem határosak egymással. Az Árpád-fiak szállásainak szomszédságára ld. uo. 37—47; Györffy Gy., Arch. Ért. 97 (1970) 197—221.

önálló falvakat alkottak-e. Hogy a *Mézadó*, *Méhlő*, *Méhes*, *Mézes* helynevek,⁴⁷ amelyek a korai Árpád-házi területen kívül találhatóak, ezekkel kapcsolatba hozhatók-e, mikor keletkeztek és mind szolgálónépeket jelölnek-e, az további vizsgálódás tárgyát képezheti. A *Födemes*, *Méznevelő* és *Sonkolyos* foglalkozásnévi helynevek elterjedésük alapján mindenesetre nagy valószínűséggel tekinthetők a barbár szolgálónépi intézmény tanújelének, s vihetők vissza többségükben a fejedelmek korára, egyesek éppenséggel a X. század első felére.

Hogy más udvari foglalkozásnevek nem mutatnak hasonló elterjedést a helynévanyagban, annak több oka van. Egyik, hogy a megtelepült rab szolgálónépeket az úrról nevezett udvarhelyeken is koncentrálták, másik, hogy az állattenyésztők — a méhészeket kivéve — nem egy helyen tartózkodtak és nem alkottak falvakat.

Helyhez kötöttebbek voltak a földet művelők, ezek két fő szolgáló fajtája, a *szántó* és a *szöllős* azonban sokkal nagyobb helynévi elterjedtségben jelentkezik, mint a *födemes* s nem korlátozható a fejedelemség korára.

Ami a *szántó* foglalkozásnevet illeti, ez a Besztercei és Schlägli szójegyzék szerint a latin *agricola excolator*, *arator* megfelelője, s falunévben is ezt jelenti⁴⁸ (csak *szántó föld* összetételben jelentett földet, de erre is csak a középkor végétől van adat). E helynév vizsgálatából nem arra lehet feleletet várni, hogy a magyarok hol s ettől kezdve dolgoztattak rab állapotú „szántókat” az uradalom ekéjével és igaerejével, mert ez volt a *szántó* társadalmi helyzete. A hazai szláv nyelvjárásokban, úgy látszik, a szántó szolgáló neve *orač* és *rataj* volt; ezek három *Arács* és egyegy *Ratej* falunévben ill. határnévben jelentkeznek.⁴⁹ Az *arator*-szántók mint a királyi udvar népei tűnnek fel István király korában s telepeik olyan elterjedtséget mutatnak, ami a fejedelemség uralmi terjeszkedésének utolsó fázisával egyez; Ajtony és Gyula területén ui. hiányzik.⁵⁰

Ha egyszerű berendezkedést kellene feltenni, ténylegesen Géza kora, ill. István uralmának kezdete, az „udvarok” organizálása mutatkoznék legkézenfekvőbbnek, mindamellet nem zárható ki néhány *Szántó* telep korábbi és későbbi keletkezése, s így a szántásra kijelölt szolgálótelepek intézményének több nemzedéken át tartó berendezése sem. A Duna menti *Fajsz*, *Tas* és *Taskony* közelében levő *Szántó*, *Törökkoppány* mellett *Koppányszántó* és a Pécsvárad-*Décséd* melletti *Szántó* csábít Fajsszal kezdődő fejedelemségi berendezés feltevésére, de mivel a többi *Fajsz*, *Taksony*, *Koppány* és *Décsé* mellett nincs *Szántó*, viszont *Fajsz* közelében van *Nádudvar*, s maga *Törökkoppány* és *Pécsvárad* István-kori udvarhely is volt, számolni lehet 1000 körüli szervezéssel is.

Ami a *Szöllős* telepeket illeti, bizonyítható, hogy több *Szöllős* faluban „vinitorok”, szőlőművesek laktak, s a Besztercei és Schlägli szójegyzék szerint *szöllős*

⁴⁷ Mézadóra ld. *Heckenast G.* i. m. 115, hol *mz. I.* alatt csak *Sárfimizdót* említi; önállóan felveendő a vele nem határos *Nagymizdó* is (1340: *Noghmezadou*), noha Cs. II. 775 a kettőt egy címszó alatt tárgyalja. Vö. még *Oklsz.* 642, 653.

⁴⁸ *Finály H.*: A Besztercei Szószedet. Bp. 1892. 31; *Szamota I.*: A Schlägli Magyar Szójegyzék. Bp. 1894. 45. A helynevekre ld. *Heckenast* i. m. 119—122.

⁴⁹ Ld. a szláv foglalkozásnevek alábbi jegyzékében.

⁵⁰ Egyedül Hunyad megyében található egy *Szántóhalma* (1453: *Zanthohalom*) nevű falu (Cs. V. 135), amit *Heckenast* indokolt óvatossággal mellőzött. Idesorolása mellett felhozható, hogy van *Lovászhalma* és *Hortoshalma* helynév (*Oklsz.*), és Hunyadban *Dévánál* más szolgálónépi nevek (*Haró*, *Solymos*) mellett található, a birtokosrag (-a) hiánya az 1453-i adatban lehet eredeti, de másodlagos is lehet, vö. *Kázmér M.*: A „falu” a magyar helynevekben. XIII—XIX. század. Bp. 1970. 33.

volt régi magyar nevük.⁵¹ A *Szöllős* helynevet nem tekinthetjük olyan növényföldrajzi elnevezésnek, mint a *Nyáras* és a *Nádas*, egyrészt, mert a szöllős helyet *szőlő*-nek nevezték⁵² és nevezik ma is, másrészt mert a szőlő csak addig létezik, amíg művelik; a *szöllős* munkája előfeltétele a szőlő létezésének, míg nyáras és nádas az ember beavatkozásától függetlenül van. A *szöllős* = *vinitor* megfelelésre mutat a Pozsony melletti Árpád-kori Prácsa második *Szöllős* nevének német *Weinern* fordítása is⁵³ (ebből a szlovák *Vajnory*). A hasonló jelentésű szláv *Vinár* 'szőlőműves' helynevet csak négy helyen, Hont, Fejér, Tolna és Veszprém megyében találjuk.⁵⁴

A „szöllős” falvak berendezésének kora ugyancsak kérdéses. E helynév országos elterjedése,⁵⁵ — kiterjed Ajtony és Gyula területére is —, látszólag István-kori berendezkedésre mutat. A fejedelmek azonban már a kezdetektől ugyanolyan borfogyasztók voltak, mint a törzsfők, tehát biztosan dolgoztak szőlőművesek a törzsfők udvarai körül, csak kérdéses, hogy ezek *Szöllős* nevű falvakban laktak-e. Árpád téli udvarhelyénél, magán Pécsett már a IX. században szőlőművelés folyt,⁵⁶ s így nem kell vincelléreit az odább fekvő Kővágószöllősen keresni. Fejedelmek-kori létesítménynek tartható a csepeli *Födémes* szomszédságában levő *Szöllős*, átellenben Taksonnyal és a Veszprém-Fajszt melletti *Szöllős*, bár ezek mint államalapításkori udvarhelyek tartozékai is magyarázhatók. A hercegi szálláshelyekkel való kapcsolatra mutat, hogy a Tiszavidéken csak a dukátusi Nyírségben és Hevesben találunk *Szöllős* falut, ahol Tarhostól az Abáig Árpád-rokonság lakott. Ha ebből kronológiai következtetést nem is vonhatunk le, *Nagyszöllős*, hajdan „Asszonyságszöllős” Ugocsában már királynéi „szöllősök” lakhelye volt,⁵⁷ s alig lehet korábbi Gizella királyné birtokszervezeténél. Az is aligha véletlen, hogy a Balaton vidékén csak *Vászoly* mellett, a Maros partján csak *Ajtonymonostora* szomszédságában és Erdélyben csak az utolsó Gyulák küküllőmenti és doboikai udvarhelyeinél található *Szöllős* falu, hogy végül más eseteken az államalapításkori udvarhelyekkel való szomszédság váljék nyilvánvalóvá: ilyen a Pásztó királyi „curtis”, a bihari és Bács megyei *Várad*, a Bodrog megyei *Udvard*, és az Arad megyei *Udvári* mellett lévő *Szöllős* fekvése. Ilyetén módon, ha már a fejedelmek korában is számításba is vehető vincellérfaluk léte, egységes megszervezésük az udvarhelyek Géza-Istvánkori berendezéséhez kapcsolandó.

István király okleveleiből nyilvánvaló, hogy „szöllősök” javarészt nem *Szöllős* faluban laktak, hiszen a király Paloznak és Patadi (Báta?) faluban adott egy-egy szőlőművest az apácáknak,⁵⁸ a pécsváradi apátság pedig egy *Szöllős* faluval sem rendelkezett, noha 90 szőlőművese volt, s talán csak az egy *Szellő* falu neve⁵⁹ utal korai szőlőtelepítésre.

⁵¹ *Finály H.* i. m. 46: *vinitor* — *zelews*; *Szamota I.* i. m. 66: *vineator* — *zeles*; OklSz. 941 és *Heckenast* i. m. 123.

⁵² OklSz. 938.

⁵³ *Teleki J.* — *Szabó K.*: Hunyadiak kora Magyarországon. VI/1. Pest 1863 [röviden: *Teleki*] 199.

⁵⁴ Ld. alább a szláv foglalkozásneveknél 216—222. sz. alatt.

⁵⁵ Ld. összegyűjtve uo. függeléként.

⁵⁶ Gy. I. 359; Arch. Ért. 1970. 201.

⁵⁷ *Mező A.* — *Németh P.*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára, Nyíregyháza. 1972. 28; Cs. I. 72, 430; vö. 1284: *Azunsagzeuleus* Egri Kápt. magán lt. I. 1. 1. 3; és *Szabó I.*: Ugocsa megye. Bp. 1937. 419. 1. jegyz.

⁵⁸ ÓMO. 15—16; vö. *Györffy Gy.*: II. Osz. Közl. 2 (1953) 100.

⁵⁹ 1564: *Szellyo* (*Horváth Gy.* — *Timár Gy.*: Baranyai helytörténetírás, 1972. 77).

Mindez felveti, hogy a királyi vinitor-szöllősök országos berendezése előtti szőlőműves telepeket vajon nem *Szöllő*, *Szöllőal*⁶⁰ s egyéb különféle magyar és szláv nevű helyeken (pl. *Vinna*, *Vindornya*)⁶¹ kell-e keresni.

A magyarországi szőlőművelés újabb történeti néprajzi vizsgálatok szerint két gyökérből táplálkozik; a dunántúli művelés római eredetű, melyet a népvándorlás népei, így utoljára a pannonszlávok közvetítettek, ugyanakkor a mátrahegyaljai művelés a kaukázusival rokon sajátságokat mutat,⁶² s oda vezet, ahonnan a magyar nyelv bolgár-török eredetű *szöllő*, *seprő*, *szūr* és *bor* szavai erednek.⁶³ A kazár kultúrájú etelközi vezérek tenger melléki állandó téli szállásaik mellett bizonyára krimi vagy kaukázusi eredetű szőlőművelőket is dolgoztattak, ugyanúgy, ahogy a mongol fejedelmek kumiszt készítöket. Sőt még az is valószínű, hogy Árpádéknak is voltak lőtej erjesztő szolgálonépeik, ennek helynévi emlékét azonban már csak azért sem ismerjük, mert nem tudjuk, hogy eleink hogy nevezték a kumiszt.

A mongol káni udvar népeinek ismeretében arra is következtethetünk, hogy a honfoglaló vezéreknek pohárnokaik is voltak.

Pohár szavunk középfelnémet eredetű, melyhez a magyar nyelvben járult a szláv eredetű *-nok* foglalkozásnév képző.⁶⁴ A pohárnok régi magyar neve *bocsár(d)* volt⁶⁵, amit bizonyít, hogy a veszprémvölgyi görög oklevél *βουτζίανω* foglalkozásnévét az 1109-i latin megújításkor *lagenarum custos*, a butykosok öre' kifejezéssel fordították.⁶⁶ A *bocsár* szó csak az oroszból mutatható ki 'kádár' jelentéssel. Alapszava: *bocs* a középkori magyar nyelvben 'borosfajak' jelentésben élt (1444: *magna vasa vini vulg. boch dicta*), ennek megfelelő szó pedig a szláv nyelvek mellett a görögben is található,⁶⁷ s így feltehetően a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe került műveltség szó. Ezt alátámasztani látszik némely királyi pohárnok Árpád-kori „kend-bocsár” elnevezése is,⁶⁸ ami olyanféle képzés lehet, mint „asszonyságszöllős”. De ha a „bocsár” szolgálat már a kettős fejedelemség idején megvolt és a kende, majd az Árpádok pohárnokait jelölte (mint pl. Jutas faluban), akkor a fejedelmnévvel való megkülönböztetés azt is jelentheti, hogy nemcsak a kendének voltak pohárnokai, hanem a gyulának és más vezéreknek is. A *Bocsár(d)* helynevek elterjedését⁶⁹ jellemzi, hogy az Árpádok eredeti uralmi területén nem fordulnak elő, csak a gyula, harka és Ajtony országában, valamint Abaújban és Nógrádban található, ami megengedi a feltevést, hogy törzsfők udvarainak ellátóit is keressük e helynevekben. Az a körülmény, hogy két *Bocsár(d)* falunak várnép lakói voltak, másodlagos berendezésnek magyarázható.⁷⁰

⁶⁰ Cs. II. 529; OklSz.

⁶¹ Vö. a *vino*-ból képzett neveket: Miklosich II. 114; Šmilauer: HST. 190.

⁶² Vincze István szóbeli közlése mellett ld. Füzes M., Veszprém megyei múzeumok közleményei 10 (1971) 115—126.

⁶³ Gombocz Z.: Die bulgarisch—türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912. 190.

⁶⁴ *Kniezsa*: SzlJöv. I/2. 720—721 és Mollay Károly szíves közlése.

⁶⁵ *Géresi K.*: Gr. Károlyi oklevéltár. I. Bp. 1882. 161, jegyzetben. További adatokat ld. *Kniezsa*: SzlJöv. I/2. 600.

⁶⁶ *Gyomlay Gy.*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. Bp. 1901. 11, 18; *Czebe Gy.*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916. 16, 35.

⁶⁷ *Kniezsa* i. h. Régi *bocs* 'bortartó cserépedény' szavunk (OklSz.), mind a szláv **bōdi* 'hordó' (EtSz.), mind a közép-görög *βῠντζις* 'cupa' szóval (*Du Cange*: Gloss. Gr. I. 194) egyeztethető.

⁶⁸ *Györffy Gy.*: Tanulmányok 152—153.

⁶⁹ *Heckenast* i. m. 93—94.

⁷⁰ Ilyenféle jelenség pl. királyi bocsárok áthelyezése vadász státusba (*Fejér* VIII/3. 301).

Az ipari tevékenységek körül a vasművességnek volt a legnagyobb szerepe. A vas feldolgozásának a magyar kézművesség történetében még az ugor-korig visszanyúló hagyományai vannak, amiről nemcsak a *vas* neve, hanem a mester-ségyszavak ősi jelzős kifejezései: *verő*, *kovács*, *üllő*, *fogó* és *fúvó* tanúskodnak.⁷¹

A honfoglaló és kalandozó magyarok igen nagymennyiségű vasat használtak fel lószerszámnak és fegyvernek, nem is számítva a gazdasági eszközöket, pl. a sarlót és ekevasat. Mint az elmúlt években a honfoglaló sírok vasmellékleteit vizsgáló mérésekből kiderült, a magyarok vasszükséglete kb. 20 tonna volt.⁷² Hogy ez a vasmennyiség a gyeppasérc összegyűjtése és feldolgozása révén nem volt fedezhető, és a magyar fejedelmek a honfoglalást követően egyes vidékeken kifejlesztették a vaskohászatot, azt Nováki Gyula régészeti és Heckenast Gusztáv történeti kutatásai világították meg.

A régészet a Kárpát-medence két vidékén tárt fel nagy mennyiségben kora-Árpád-kori földbe vájt vasolvasztó kohókat és ércsalakot: a nyugat-dunántúli hegyvidéken és a Sajó középső vízvidékén, a borsod-gömöri hegyekben.⁷³ E két vidék vaslelőhelyei többé-kevésbé meghatározták a vaskohászok működése helyét. Ugyanakkor a kiolvasztott vas feldolgozása és kovácsolása már önálló művellet volt, ami nem volt szorosan helyhez kötve, s így a kovácsokat oda telepítették, ahol szükség volt rájuk.

A vasművességben már a honfoglalás korától élesen kettévált e két munkafázis, s ez a foglalkozásnevekben is megnyilvánult.⁷⁴

Az ómagyar nyelvben a nyers vascipó előállítójának neve *vasas* volt, míg a kovácsé *verő* vagy *vasverő*; mindhárom kimutatható helynévben.⁷⁵

Az ótörök nyelvben a *temir* 'vas' szóból képzett *temirci*, a mongolban pedig a *temür*-ből képzett *temürdži* jelölte a vasművesség mindkét fázisát. Ezek mellé járult a török *tarkan* ill. mongol *darkan* tisztségnév, mely kovácsot is jelent és eredete nagy valószínűséggel keresendő a szakrális kovácsolás körében.⁷⁶ Amíg az utóbbi *Tárkány* faluneveinkben lelhető fel, a *temirci*-nek megfelelő *Tömörcs* helynevet nem találunk, csak három *Tömörd*-öt.⁷⁷ (Mivel ezek vasműves telepek mellett fordulnak elő, lehet, hogy a magyarban a kicsinyítő képzőnek érzett *-cs*-t a *-d* képzővel cserélték fel.)

A szláv nyelvekben a *rud* 'rot, vörös' szóból eredő *ruda* 'vörös vastartalmú föld, vaskő, érc' szó (helynévben: *Ruda-bánya*) és származékai rejtik a vasművesség neveit. Az *-n* melléknévképzővel ellátott *rudno* jelölte a vas és érclelőhelyet (vö. *Rudna* és *Radna*), míg ennek *-k* képzővel továbbképzett *rudnik* alakja a „vasas” embert; ez a szó ma is él a csehben 'Erzarbeiter' jelentéssel.⁷⁸ A vegyes hangrendű *rudnik* a magyar helynévanyagban részben mélyhangú *Rudnok*, részben magashangú *Rednek* és újabb *Rendek* alakban jelentkezik, de a középkorban egyazon helyre a magas- és mélyhangú alak váltogatva is előfordul, pl. Sáros megyében *Rudnuk* ~ *Rednek*, Sopron megyében *Rudnik* ~ *Rednik*, Ugocsában *Rad-*

⁷¹ Vö. Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968 [röviden: Vaskohászat] 136.

⁷² Bartha A.: A X—XI. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 106.

⁷³ Heckenast, Vaskohászat 13 kk., 131 kk.

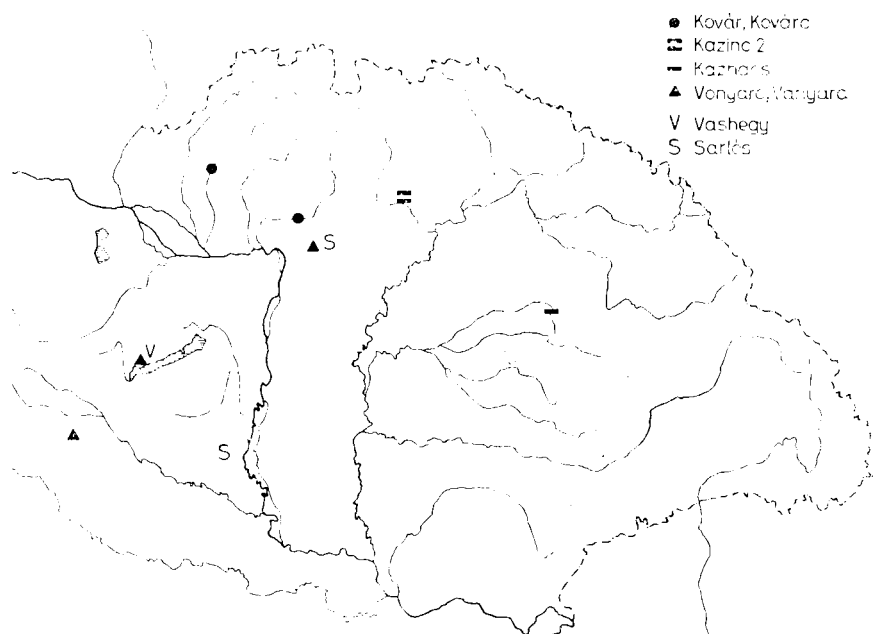
⁷⁴ Bartha A., Történeti Szemle 1 (1958) 320, 322 arra gondolt, hogy a két munkafázis egy mesterember nyári és téli munkájára vált szét.

⁷⁵ Vö. Heckenast G. i. m. 131.

⁷⁶ Alföldi A., Magyar Nyelv 28 (1932) 205—220; Györffy Gy.: Tanulmányok 59—60; Bartha A., Történeti Szemle 4 (1961) 137, 139.

⁷⁷ Vö. Heckenast G., Vaskohászat 139—140.

⁷⁸ Vö. Miklosich: PON. II. 87; Šmilauer: HST. 154—155.

2. A kovár, kuznec és vanyarci foglalkozásnevek helynévi elterjedése

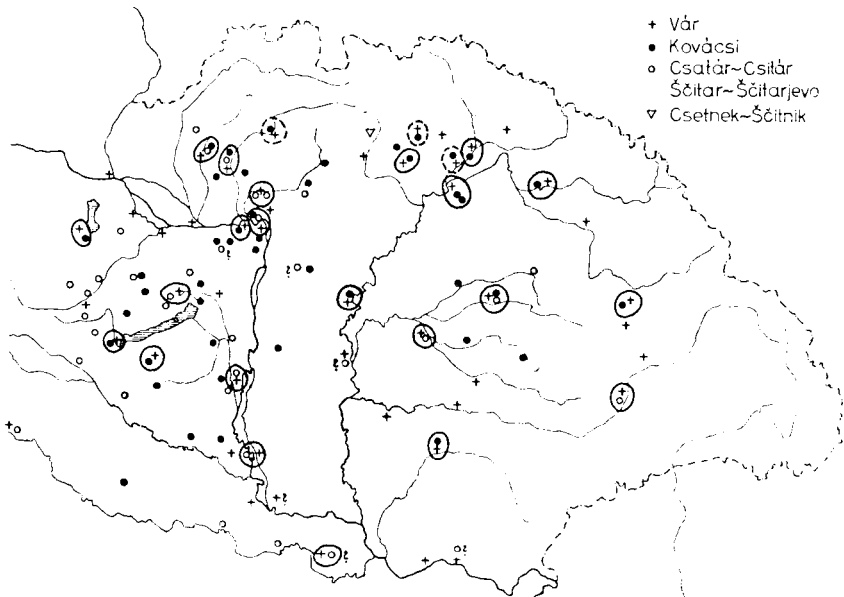
nuk ~ Rednek.⁷⁹ A szláv nyelvekben a kovácsol szóra a *kovati* és *kuti* igeet használták; ennek *-č* képzős alakja a délszláv *kovačb*, *-arč* képzős alakja a nyugati szláv *kovár*, cseh *kovář*, amelyből több szlavista a Hont megyei *Kovár* és nyitrai *Kovarc* helynevet eredezteteti, és *-l* képzős alakja a lengyel *kowal* és kisorosz *КОВАЛЬ*, melynek biztos helynévi nyomát Magyarországon nem találjuk. Végül az ószláv *kuti* ige *inčb* képzős származéka: *kuznčb* (mely az orosz *кузнецъ* 'kovács' szóban él);⁸⁰ ez megtalálható a két borsodi *Kazinc* falunévben, vaslelőhelyek tövében, valamint a Szilágy megyei *Kaznacs* falu nevében. A szláv *železo* 'vas' szóból képzett *železnik* foglalkozásnév ugyan a mai nyugati szláv nyelvekben megvan 'vaskereskedő' jelentésben, de a felvidéki helynévanyagban csak egy késő középkorban telepített faluval és újkori pusztával kapcsolatban található; a sárosi *Vaspatak* szlovák neve *Železnik* és a gömöri Murány és Turcsék melletti *Vashegy* másik neve *Železnik-pusztá*.⁸¹

Hogy azokban a helynevekben, amelyek az említett foglalkozásnevek alap-szavából (*Vas*, *Temeri*, *Ruda*, *Zseliz*), képzős alakjaiból (pl. *Vasad*, *Tömörd*, *Rudno*), és ezek összetételeiből (pl. *Vasvár*, *Železna gora*) erednek, milyen esetben láthatunk Árpád-kori vasműves telepeket, az csak településtörténeti vizsgálattal dönthető el. Ezzel szemben az ószláv *vygna* 'kovácsműhely, kémény' szó Árpád-kori helynévi előfordulásai Sopron, Veszprém és Bars megyében biztosan sorolhatók a vasműves munkahelyek közé, s ha egy ebből továbbképzett *vygnarci* foglalkozásnévből ered a zalai *Vonyarc* (ma *Vashegy* pusztával egyesítve), és a nógrá-

⁷⁹ Ld. alább a szláv nevek adattárában.

⁸⁰ Legutóbb *Šmilauer*: HST. 98.

⁸¹ Uo. 200–201; *Lipszky*: Repertorium és *Ila B.*: Gömör megye, IV. Bp. 1971. 96.

3. A Kovácsi és Csátár helynevek országos elterjedése, sima körrel kiemelve az 1000 körül létesített várhálózattal való szomszédságot, és szaggatott körrel a XII. század végi erdőispánsági központtal való szomszédságot

di *Vanyarc* (határában ma Alsó- és Felső *Sarlós* puszta), ez is a vasművesség helynévi emlékei közé sorolható.

Hogyan lehet az Árpád-kori vasművesség fenti helynévi emlékeiben kronológiai rendet teremteni?

Az egyes helynevek elterjedése mellett vizsgálható a különféle vasműves helynevek csoportosulása. Ezek összevethetők a vas természetes előfordulási helyeivel, a vasművesség régészeti emlékeivel (kohó és vassalak lelőhelyekkel), a történeti adatokkal, végül és nem utolsósorban az Árpád-kori központokkal.

Előljáróban érdemes szétválasztani, mely nevek országos és melyek helyi elterjedésűek.

E tekintetben a kovács telepek neveinek elterjedése értékelhető legjobban.

Hogy fordított kronológiával közelítsük meg a kérdést, az összes „vasműves” megnevezésű helyek közül egyedül a *Kovácsi* az, amelyben a XIII. században is kimutathatók „kovács” lakosok. Ez, továbbá az a körülmény, hogy az ország legtöbb ispáni váránál s kivált az államszervezéskor létesített határvárak mellett is megtalálhatók,⁸³ bizonyítja, hogy a *Kovácsi* falvak túlnyomó részben István király megye-berendezésekor létesültek a vár ellátására, és nevük magyar névadás eredményeképpen keletkezett. Egy részük lehet korábbi, s nevük helyi szláv lakosság által adott, de itt kerülünk szembe dialektológiai problémákkal. *Kovácsi*, mint délszláv elnevezés⁸⁴ csak délszlávok lakta vidéken jöhetett létre, nyugati szlávok csak *Kovár* és *Kovárc* nevet adhattak, s úgy látszik, hogy a Felső Tisza-vidéken keleti szlávok nevezték el a *Kazinc* és *Kaznacs* falvakat.

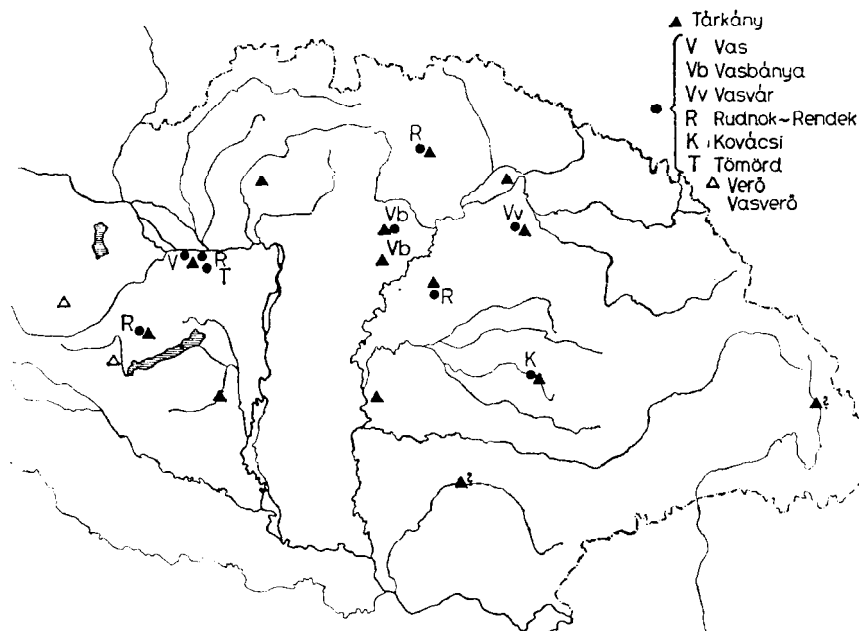
⁸² *Heckenast*, Vasművesség 140.

⁸³ Vö. *Heckenast* i. m. térkép.

⁸⁴ *Knieszsa*: SzJöv. I/1. 285.

A magyar *Vasverő* ill. *Verő* csak ritkán szerepel, bár a X. századra visszamutatóan. A Vas-megyei vasvidék egyik régészetileg igazolt vasműves központja, a mai *Eisenzicken (Ciklény)* régi neve *Kendszék* vagy *Vasverőszék* volt, mely valószínűleg a szakrális fejedelem kovácsainak, a gyepükre széttelepített kendekeknek emléke, s mint Heckenast utalt rá, ilyen lehet a közeli *Szarvaskend* is, ahol sakleletek igazolnak vasművelést.⁸⁵ A Zala megyei *Vörü* (eredetileg *Verő*) falu — a szomszédos Tótrokolyánon még 1263-ban is kovácsok dolgoztak⁸⁶ —, *Diós-Kál* mellett fekszik, mely valószínűleg Bulcsu apja, Kál harka téli szálláshelye volt.

Vasműves szomszédságánál és elterjedésénél fogva érdemel figyelmet a 15 *Tárkány* helynév.⁸⁷ A bihari *Körös-Tárkány* falu a *Kovácsi* domb aljában épült; az abaúji *Tárkány* pusztá a „vasas” jelentésű *Rudnok* patak mellett, *Rudnok* falu

4. A (Vas-)Verő és Tárkány helynevek országos elterjedése, külön feltüntetve a Tárkány helynevek mellett található, vasművelésre utaló helyneveket

⁸⁵ Csánki II. 808; Györffy Gy.: Tanulmányok 154; Heckenast, Vasművesség 138.

⁸⁶ Heckenast i. m. 131.

⁸⁷ Rövid felsorolásuk: 1. Abaúj vm. Gy. I. 44; 2. Bihar vm. Uo. 674; 3. Csongrád vm. Uo. 883; 4—5. Heves vm. Cs. I. 55, 180; 6. Komárom vm. Cs. III. 515; *7. Temes vm. 1370: *Tarkon* vö. *Pesty F.*: Krassó vármegye. III. Okt. 95; 8. Tolna vm. *Lipszky*: Repertorium; 9. Szabolcs vm. *Zoltai L.*: Debrecen vizei. Debrecen 1935. 32; 10. Szatmár vm. 1325: *Tarkany* Kállay család levéltára. Bp. 1943. 233, 237; 1392: *Tarkan* Zs. I. 258; *Mező-Németh* i. m. 53; 11. Székelyföld, Csík-szék. Székely Okl. I. 208; 12. Zala vm. 1270: *Tarkan* H. VI. 165; 13. Zemplén vm. Cs. I. 364. (Ugyanerre vonatkozik a Kniezsa összeállításában (SzIEml. II. 461) önállóan 5. sz. alatt Szabolcsban felvett Tárkány; a Zichy Okmt. III. 565 alatt 1374-ben egy Tárkányi nemes Bodon szomszédosa; itt a zempléni Nagytárkány határos.) 14. Hont vm. Ragonya: *Tarkan* (Pesty gyűjt., vö. *Kristó Gy.* — *Makk F.* — *Szefű Gy.*: Adatok „korai” helyneveink ismertetéséhez. Szeged. 1973. 41); 15. Somogy vm. Nagyberki — Kercseliget: *Tárkány* (Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 484. (A térképen nincs feltüntetve.)

alatt található; a zalai *Tárkány* puszta *Csabrendek*, hajdan *Rednok* (1355) határában fekszik, hol vassalak is került elő, a szabolcsi *Tárkány* puszta néhány kilométerre van a nádudvari *Rendek* értől és pusztától. Végül a hevesi *Felsőtárkány* a *Vasbány* nevű hegy lábánál fekszik.⁸⁸ Az első *Tárkányon* a Fekete Körös völgyében fekvő hercegi nyári szállás kovácsainak lakhelyéről lehet szó, ezeket az államszervezéskor rendelhették az udvari kovácsok közé; innen a *Kovácsi* név. (Párhuzamos X. századi magyar—délszláv elnevezésre itt azért nem gondolhatunk, mert a vidék helynévanyaga nem szláv.) A három *Rudnok* ~ *Rednek* X. századi szláv „vasasok” lakhelye, akik bizonyára munkamegosztásban voltak a szomszédos *Tárkány* faluk magyar vagy török „vasverőivel”. A *tárkány* név használatát biztosan datálja a szakrális kovácsolás, a tárkányság pogány vonatkozása; István király, sőt talán már Géza a kereszténység bevezetése után mellőzte a pogány rituálé kapcsolat mesterséget és nevet, és a délszláv *kovács* névvel nevezette az új szervezet keresztény vasverőit, akik mesterségüket bizonyára a szlávoktól eltanult fogásokkal is fejlesztették. A bihari *Tárkány-Kovácsi* példája még azt a lehetőséget is megengedi, hogy néhány hercegi udvarhely melletti *Kovácsi* (ilyen pl. *Tevelkovácsi* Tolnában) korábban *Tárkány* nevet viselt.

A *Tárkány* helynevek egy része Árpád-házi hercegek szállásterületén található; a biharit Tarhos és Zerind nyári szállásánál tételezem fel,⁸⁹ a somogyit Tarhos nyári szállása mellett, a szabolcsi a Hortobágy-parti Szaboles mellett fekszik, de a két hevesi is az Árpád rokonság szállásterületéhez tartozik. A *Tárkány* faluk többsége azonban nem az Árpádok területén fekszik, hanem szinte minden vezér szállásterületén található belőle: Zalában, Komáromban, Abaúj és Torna határán, Zemplénben, Szatmárban, Csongrádban, Temesben, sőt valahol a Székelyföldön is. Úgy tűnik, hogy e „tárkányok” a törzsfőknek dolgoztak; a Marcal forrásánál Huba, a Duna-jobbparti sétáló út felső végénél a fejedelem, a Tisza jobbpart zempléni felső végénél Ónd, a csongrádi balparton, Szatmárban, Temesben Honthon és Erdélyben más vezérek nyári vagy téli szállásai körül kereshetők.

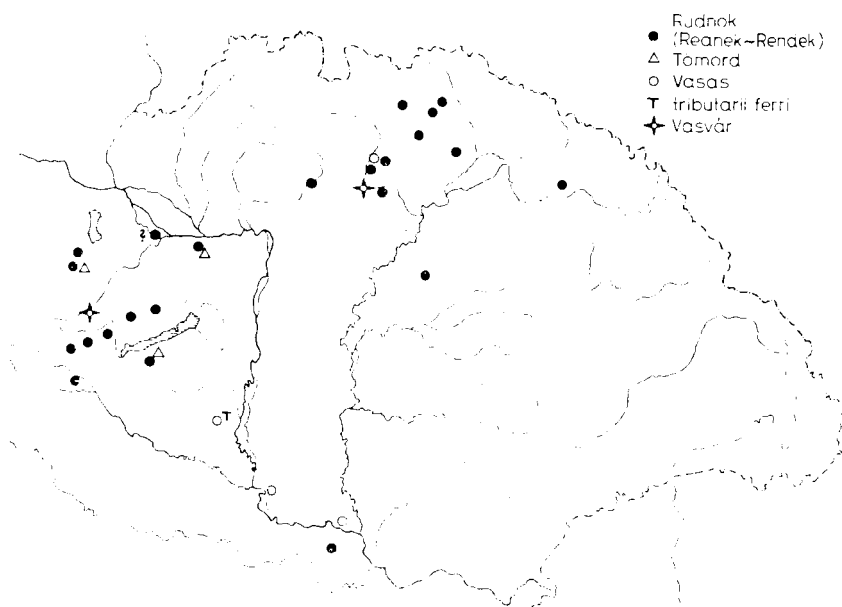
Bár végső fokon az a lehetőség nem zárható ki, hogy egyik vagy másik *Tárkány* helynév személynevből ered, az összesen ilyen eredetűt ellen szól, hogy az Árpád-korban feltűnő az idegenkedés a *Tárkány* személynévtől: egyetlen birtokos vagy úri nemzetségtag sem viselte!⁹⁰ Azt a régi feltevést pedig, hogy *Tárkány* kabar törzsnév lenne, a helynevek viszonylag kis száma és elhelyezkedése cáfolja. A fent elmondottak alapján *Tárkány* helyneveinket a barbár szolgálónépi berendezés emlékeinek tekinthetjük.

A vasverőkről nevezett helynevek időbeli szétválasztása hozzásegít a szomszédos „vasas” telepek datálásához. Ha a *Tárkány* falvak X. századiak, akkor a mellette lévő *Rednek* ~ *Rudnok* telepek is erre a korra datálhatók. A *Rednek* helynevek koraisága mellett szól még egyrészt az, hogy többségük pataknevben, vagy abban is maradt fenn, s ezek részben megelőzték az ott keletkezett falu végleges elnevezését, másrészt az a körülmény, hogy nagy számuk ellenére nincs nyom, hogy lakóik bekerültek a kora-feudális szolgálónépi szervezetbe. Egy részük emellett vas-lelőhelyet is jelölhet, ahol vasasok nem laktak, csak működtek.

⁸⁸ 1 : 75 000 térkép.

⁸⁹ Arch. Ért. 97 (1970) 219.

⁹⁰ Vö. Gombocz Z.: Árpád-kori török személyneveink. Bp. 1915. 49; Németh Gy. (Honf. Kial. 261) az Anjou-kori okmánytár. Bp. 1878. [röviden: A.] II. 340. lapjáról idéz egy *Tárkány* személynevet, az 1327-i adatban szereplő személy neve azonban „Tárkányi (de *Tarkan*) Konrád” Komárom megyéből; ugyanő szerepel még három oklevélben: Új Magyar Múzeum 1854. II. 451; Dl. 91267 és Mon.Éccl.Strig. III. 530.

5. A nyersvas előállítását jelentő *Rudnok* és *Vasas* vasközpontok a vasművességre utaló *Tomard* helynevek elterjedése. A két fő vasközpontban a vasraktárral szolgáló *Vasvár* található

A 24 *Rednek* helynév elhelyezkedése igen sajátosságos. Egyrészt tükrözik a vas természetes előfordulási helyeit, pl. Kőszeg és Sopron között, Gömör és Borsod határán, másrészt függetlenek attól (pl. Győr, Komárom és Szabolcs megyében), ami gyepvasérc nyersanyag használatára mutat. Mindamellett sűrűségük nem arányos a salaklelőhelyek sűrűségével; a Sopron-Vas-megyei és Gömör-Borsod-megyei központokat csak részben fedik és többségük egy ÉK-DNy irányú egyenes vonalba rendeződik a Dunántúli középhegység és a gömör-sáros hegyek vonalában, melytől ÉNy-ra a Felvidéken (a mai Nyugat-Szlovákiában), és DK-re az Alföld nagy részén és Erdélyben hiányzik a helynév.⁹¹ Hogy e sajátos elrendezés okát mennyiben magyarázzák a természetes lelőhelyek és mennyiben a *rudnik* > *rednek* szó nyelvjárási elterjedése, további vizsgálatot igényel. De a „rednek” sorban való elhelyezése a gyepvonal mögött még tudatos telepítés eredménye is lehet. A kalandozó magyar haderő lószerszám, szablya és főként nyíl nélkül életképtelen volt; ezeknek, de főként a vas nyílhegyeknek a kovácsolásához a nyersanyag bázist a „rednek” teremtették elő, s ezeket nem volt tanácsos olyan helyen dolgoztatni, ahonnan az ellenség elhurcolhatta őket, vagy elszökhetnek.

A X. századi szükségletnek megfelelő elhelyezkedésük viszont megmagyarázza a két *Vasvár* nevű vasközpont létesítésének helyét. A Vas megyei *Vasvár* okleveles adat szerint a tatárjárás előtt királyi vasraktár volt, ahonnan a király vasat utalt ki. A borsodi *Vasvár* ilyenféle szerepéről és várispánsági szervezetéről nem maradt említés. A Vasvárok jelentőségét felismerő Heckenast megszervezésüket a X. század elejére tette.⁹² E kérdésben azonban figyelembe veendő, hogy az

⁹¹ Ld. alább a szláv nevek felsorolásában.

⁹² *Heckenast*, *Vasművesség* 142–150.

Árpádok mikor vetették uralmuk alá a „rednek” telepek fő területét és a Vasvárrak helyét. A zalai és vasi vasvidék Vasvárral együtt 955-ig a harkák uralmi területéhez tartozott, a Sajó vízvidékét pedig Géza koráig az „Őrs úr” ellenőrizte, s az itteni *Vasvár* Géza-kori szervezésére mutat, hogy a várat környező sajátos törzsnevek közül *Várkony* és *Hetény* Géza pécsváradi udvarhelye mellett, *Ladány* és *Kér* pedig a Somogyországot körülvevő katonai telepek sorában mutatkozik.⁹³ Valójában Géza vetette uralma alá e két vidéket, s az egyik Vasvárat helyileg a zalai és vas-soproni rednek telepek között, a másikat a gömör-borsodi vasvidék déli szélénél létesítette.

Ami a másik két vaskohász foglalkozásnevet illeti, bizonyosra vehető, hogy a pécsváradi uradalomban lévő *Vasas* megfelel a XI. századi *tributarius ferrin*-nek.⁹⁴ A „vasasok” XII. századi cseh oklevél szerint 50 vastömbbel adóztak.⁹⁵ Bár a baranyai *Vasas* neve látszólag csak a XI. századi összeírás után keletkezett, a bányával is rendelkező szomszédos *Sarlós* falu XI. századi megléte e helyen a „vasas” mesterség korai folytatását valószínűsíti. A gömöri *Vasas* csak a XIV. században tűnik fel Tornallya hegyvidéki határának leírásában, de az ugyanezen határjárásban említett *Rednek* patak szomszédosága⁹⁶ a mesterség korai folytatását igazolja. A Bács és Bodrogvár között fekvő *Vasaskereki* már 1206-ban adott,⁹⁷ és a Titel és Újvidék között a XIV. századra pusztává vált *Vasas*⁹⁸ ugyancsak régi lehet, így gyepű mögötti elhelyezkedésük a dunántúli rednekek délföldi folytatásának is magyarázható.

Látszólag a korai rétegbe tartozik a *Tömörd* név, amennyiben ide sorolható. Már Heckenast rámutatott, hogy a vasi Tömörd a Köszeg-vidéki kohótelek központjában fekszik, a komáromi Tömördöt pedig a pannonhalmi alapítólevél 1000 előttre datálja.⁹⁹ A *Timurdi* névnek 1090 körül adott megtévesztő etimológiájával¹⁰⁰ szemben a vasművességgel való kapcsolatát valószínűsíti, hogy 1293-ban Mocsával közös határán egy *Rednek* nevű helyet említenek, ami ez esetben párhuzamos névadásnak magyarázható, sőt 1240 körül még lakott benne néhány üstfoltozó.¹⁰¹ De a Somogyvárról a Balaton felé néző lejtőn is *Rednek* patak, *Vasad* és *Tömör* falu volt található egymás közelében,¹⁰² ami alig lehet véletlen, s méltán vasművelés emléke.

A fentiek figyelembevételével Magyarország korai vasművességének fő mozanatait az alábbiakban látom. A vascipót előállító „vasas” és a vascipót feldolgozó „vasverő” munkamegosztása a honfoglaló társadalomban ugyanúgy megvolt, mint az itt talált szlávoknál. A X. században a nyersvas előállításával foglalkozókat szláv környezetben *rudnik*-nak, magyar környezetben *vasas*-nak nevez-

⁹³ Gy. I. 252; Györffy Gy.: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1 (1970) 18 = Studia Turcica. Bp. 1971. 202.

⁹⁴ Heckenast i. m. 131.

⁹⁵ 1115/XII: *qui debent solvere quinquaginta massas ferri* (Fridrich G.: Codex diplomaticus Bohemiae [röviden: CDB.] I. 399).

⁹⁶ Wenzel: Árpád-kori új okmánytár XI. 617–618; vö. Ila B.: Gömör megye IV. 167.

⁹⁷ Gy. I. 237.

⁹⁸ Anjou-kori okmánytár VI. 379; fekvésére ld. Gy. I. 232.

⁹⁹ Vasművesség 139–140.

¹⁰⁰ Az apátság valószínűleg azért adta meg a Tömörd név magyarázatát, mely szerint ez egy *colonus* nevét őrzi (PRT. I. 591), hogy elhárítsa a név alapján felmerülhető birtokigényeket, esetleg egy feltehető Tömörd nevű úr utódainak vagy Vasvár ispánjának követelését. Etimológiának egyébként egy jogi iratban helye nincs, s így célzatosságot árul el.

¹⁰¹ *qui tenentur reficere caldaria* (PRT. I. 777).

¹⁰² Cs. II. 651, 655.

ték, bár a *rednek* foglalkozásnév bizonyára a magyarban is meghonosodott. A *Rednek* nevek túlsúlya mindamellett arra mutat, hogy a vaskohászat nagyobb mértékben hárult az itt talált és ide hurcolt szlávokra, mint a magyarokra.

A kovácsolást a kazár-magyar tárkányok mellett szláv vasverők végezték. (Kazár kovácsokra mutathat pl. a Bars megyei *Kovácsi szláv Kozárovce* neve.)¹⁰³ Az államszervezőskor a „vasasok” működésének reformját csak a két *Vasvár* központ létesítésében tudjuk megfogni, míg a vasverő kovácsok reformja elvezetett a tárkányság megszüntetéséhez és a várak és udvarok mellé rendelt „kovács” falvak létesítéséhez. A *Kovácsi* falvak végső fokon szláv eredetű neve egyáltalán nem árulja el a benne dolgozók etnikumát, nemcsak azért, mert a foglalkozásnévi falut a környezet nevezi el a kézművesek etnikumára való tekintet nélkül, hanem mert a *kovács* szó a X. század folyamán meghonosodott a magyar nyelvben.

A vasművességhez a fémfeldolgozás révén kapcsolódik a fegyvergyártás.

A honfoglalókkal bejött „kardverők” ilyen néven nem alkottak telepeket — az egy *Kardos* idesorolása bizonytalan —, s mivel főként a kazároktól átvett néprészek között kereshetők, esetleg a *Kazár* vagy *Oszlár* falvak lakói rejtik őket. Ami a két szláv *Mecsér* „kardverő” helynevet illeti,¹⁰⁴ az egyik Fejér megye nyugati szögletében eredeztethető akár a X. század első feléből is, a másik Fajsz fejedelem szigetközi szállása mellett, a 940-es évekre is tehető, önmagában e két előfordulás azonban nem ad elegendő támpontot a datálásra.

Kevésbé használt fegyver volt a magyarok közt a pajzs, ennek ellenére a „pajzsműves” jelentésű helynevek ugyanúgy behálózzák az országot, mint a Kovácsi-k.

A magyarok még keleten megismerték a pajzsot, mert régi magyar megnevezése, a *vért* iráni eredetű szó a magyarban.¹⁰⁵ Az íjjal-nyíllal harcolóknak azonban a pajzs nem volt elengedhetetlen harci fegyvere, noha keleti ábrázoláson látható olyan nomád lovas, akinek hátát kerek pajzs fedi.¹⁰⁶ A pajzs általában a lándzsával felszerelteknek, tehát a főembereknek és a nehéz fegyverzetűeknek volt védő fegyvere. Hogy *Vértés* helyneveink (egy pl. Somogyvár és Fajsz mellett, *Kürtös* és *Kovácsi* szomszédságában)¹⁰⁷ „vértműves” (*scutarius*) foglalkozást, vagy „pajzshordó” (*scutifer*) vitézt jelentenek-e, nincs eldöntve. Mindenesetre *vértés* lehet annak a szláv *ščitár* „pajzsműves” szónak a magyar megfelelője is, amely szlávos *Csitár* és magyaros *Csatár* alakban igen elterjedt helynevünk.

A *Csatár* ~ *Csitár* falvak a Kovácsikhoz hasonlóan sok esetben ispáni várak mellett találhatóak — egyáltalán nincsenek a Felső Tisza-vidék Szolnok feletti részén, ahol csak egy *Csetnek* képviseli az azonos jelentésű lengyel és szlovén *ščitnik* szóalakot (ugyanaz Pozsegában: *Scsitnyak*)¹⁰⁸ —, öt *Csatár* faluról tudjuk, hogy a várszervezethez tartozott, de egyről sem igazolható, hogy az udvarhoz tartozott volna. A Csatárok számos esetben a Kovácsi falvakkal szomszédosak, ami egyrészt arra mutat, hogy mást állítottak elő, mint a vasverők, másrészt megengedi a feltevést, hogy a kovácsok is szolgáltatnak nyersanyagot a csatároknak.

Ténylegesen a X-XI. századi pajzsot nem fémből gyártották, hanem több anyag összeszerelése útján. Dienes István X. századi rangos bashalmi sírból említi

¹⁰³ Gy. I. 454.

¹⁰⁴ *Heckenast* i. m. 115.

¹⁰⁵ *Bárczi G.*, Szófejtő Szótár. Bp. 1941 [röviden: SzófSz.] 336.*

¹⁰⁶ *Le Coq, A.*: Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. Berlin 1925. 65, 124 kép. Pálóczi Horváth András szíves közlése.

¹⁰⁷ *Tkalčić J.*: Monumenta episcopatus Zagradiensis. Zagreb 1873. I. 56, 144.

¹⁰⁸ Ld. alábbi 303. A bőrpáncél készítőket *strgun* > *Esztergom* nevével említi.

fapajzs maradványait, mely feltehetően bőrrel volt bevonva, fémrésznek viszont nincs nyoma.

A nomád pajzstól eltérő volt a X. századi normannok és szlávok pajzsa.¹⁰⁹ Szilárd kerete, a keret átlója, mely tartóul is szolgált, és az ehhez rögzített pajzs-dudor vasból készült. A luggatott keretvashoz szegezték a fa védőlemezt s kívülről bőr borította. Ez a nagyobb súlyú, többnyire mandula alakú pajzs elsősorban a nehéz lovasság és a lándzsás gyalogosok fegyvere volt. Önmagában az a körülmény is meggondolkoztat, hogy a kalandozás korában számolhatunk-e a szláv típusú pajzst gyártó csatárokkal. A pajzssal való felszerelés ideje a nehéz fegyverzetű, egyenes kardot használó fejedelmi sereg felállításával érkezett el, tehát Géza és István korára tehető. Ténylegesen erre a korra mutat a *Csitár* ~ *Csatár* helynevek országos elterjedése is.

A csatárok már felhasználták a „vasasok” termelte vascipót vagy a „kovácsok” verte vashuzalt, az ácsok előállította falapokat és a tímár kikészítette bőrt, tehát egy fejlett munkamegosztással dolgozó szervezetbe illeszkedtek bele. Ha számolhatunk is azzal, hogy egy-egy *Verő-Kovács*, *Kardos-Mecsér* és *Vértes-Csatár* telep korábban létesült (*Kardos* a valkói Szabolcsnál, *Mecsér* a mosoni Fajsznál és *Csitárjevo* a zágrábi Fajsznál ugyanúgy kapcsolható e vezérek határbelépő fekvésű udvarához, mint a szomszédos várakhoz), falvaik megyeközpontok köré történt telepítése a szolgálónépek kora-feudális berendezéséhez kapcsolandó.

Hogyan és mikor történt a kora-feudális szolgálónépi berendezkedés?

Minthogy a fejlettebb rendszer alapja az eladdig személyi birtokban lévő kézműveseknek és a törzsfőknek adózó félszabad termelőknél személytelen intézményhez: a királyi udvarhoz, várhoz és egyházhoz kapcsolása, létrejött arra az időpontra teendő, amikor a fejedelemmévvél jelölt udvarhelyeket (*Fajsz*, *Taksony*, *Décse*) felváltják az *udvar*-ok. Ez a folyamat Géza alatt indulhatott el, aki egy sor várat sajátított ki és „várak”-ot rendezett be magának udvarhelynek, s így feltehető pl., hogy Pécsvárad alá ő rendelt különféle szolgáltatókat. A rendszer egységes szervezettel való ellátása és országos méretekben való megvalósítása azonban István műve. Bizonyítja ezt, hogy az „udvarokhoz” kapcsolt „udvarnokok” szervezete Koppány, Ajtony és az erdélyi Zsombor területén ugyanúgy épült ki, mint az Árpádok eredeti szállásterületén, tehát nem sokkal korábbi az új évezred első évtizedénél. Ugyanakkor a XI. század elején kialakított s az 1056 körül, a Sarchas-féle összeírással rögzített rendszert későbbi új betelepülők nem vitték át, s így megmaradtak az apáról fiúra öröklődő foglalkozások nagyjából az eredetileg kialakított földrajzi keretek között. Tükrözi ezt a foglalkozásnévből képzett falunevéről készített térkép; ezen a foglalkozásnévi helynevek általában addig terjednek, ameddig a törzsi helynevek, s csak ott lépik túl a XI. század elején kialakított szervezet területét, ahol utóbb új erdőuradalmak és erdőispánságok létesültek, de itt is csak a sajátos erdőuradalmi szolgálónépek szerepelnek (erdőóvó vagy ardó-hájnik, halász-ribár és hódász-bobrovnik).

A szolgálónépek megszervezése két úton történhetett: Az uradalomban dolgozó népelem speciális szolgálatba állításával — így ment ez végbe a frank birodalomban —, vagy az udvar mellett hiányzó kézművesek, szolgáltatók oda telepítésével —, így történt ez a mongol birodalomban. Ha felmerül a kérdés, hogy a kettő közül melyiket alkalmazták a kelet-középeurópai államszervezésnél, úgy látszik, hogy mind a kettőt.

¹⁰⁹ Épen maradt viking pajzs fényképe: *Andersen, Per Sveaus: Vikings of the West*, Oslo, 1971. 40; orosz pajzsokra Kovács László régész hívta fel figyelmem: *Кирпичников А. И.: Древнорусское оружие*. Leningrad III. 1971. 30, 40, 90—91.

A lisztet vagy kenyeret adó udvarnok volt a szolgálónépek legelterjedtebb fajtája, s ezeket jórészt ugyanúgy eredeti lakhelyükön szervezték be szolgáltatásra, mint a halászokat. Ugyanakkor a minden udvar és vár szomszédságában szükségelt kézműveseket csak telepítéssel tudták minden helyre eljuttatni. Az újonnan épített határvárak mellé csak úgy juthattak kovácsok és csatárok, ha oda helyezték őket.

Felvetődik az a kérdés is, hogy a foglalkozásnévből képzett falunév mennyiben lehet telepített szolgálónépek emléke. Ha telepítés, az esetek jelentős részében pl. az udvarhelyek melletti *Födemes* és *Szóllós*, valamint a várak melletti *Ács*, *Timár*, *Csatár* és *Kovács* esetében valószínű is, minden esetre nem általánosítható, mert új szolgálat bevezetése is hozott létre ilyenféle helyneveket. Az Árpád-kori *Dusnok* falvak pl. úgy jöttek létre, hogy helyben lakó agrár termelőket átadtak az egyháznak *dusnok*, magyarul *torló* szolgálatra, ami azt jelentette, hogy évente meghatározott alkalmakkor ünnepi torra valót adtak az egyháznak.¹¹⁰ A zselici *Disznó* (eredetileg *Disznóóvó*) föld is úgy jött létre, hogy Szent László a helyben lakó 30 disznópásztort a pannonhalmi apátságnak adta. 1220 körül az apát Disznó határában irtásos délszláv kanászfalvakat telepített, de ezeket már nem a szolgálattal kapcsolatos néven nevezték, sőt elenyészett a Disznó név is. A tihanyi apát 1055-ben kapott somogyi földjét ugyancsak disznóóvó lakóiról nevezhette Disznónak, a környék lakói viszont Apátinak mondták, s az utóbbi név rögződött meg. Másutt viszont a disznószolgáltatással kapcsolatos *Ártánd* név szorította ki az eredetibb *Rikács* elnevezést.¹¹¹

Mindent összevéve, foglalkozásnév nemcsak új telepítés nyomán vált falunévvé, hanem új szolgálati viszony révén is, mindazonáltal az új telepítés erősebb indíték volt új helynév keletkezésére, mint a szolgálat módosulása. Ezért a szolgálónépi falunévek nagy száma bizonyos fokig mégiscsak tükrözője a telepítéssel járó félbarbár berendezkedésnek.

Az államszervezés idejétájt egy 10-20 családból álló embercsoport áttelepítése igen könnyen ment, akár magyarokról, akár szlávokról volt szó, mert a gödörház néhány nap alatt elkészíthető volt. Ilyen módon a várak és udvarházak körül megjelenő különféle foglalkozásnévvel nevezett szolgáló falvak tekinthetők főként össztelepítés eredményének.

A fentiekben kísérletet tettem a mérlegelést a fejedelemségi barbár és államszervezési intézményes szolgálónépi berendezkedés emlékei között, s ha az itt adott kép ingatagabb is, mint az eddigiek és több kérdést hagy nyitva, valamegyest visszabillenti a mérleget az államszervezés javára, egyben sejteni enged, hogy e berendezkedésben több része volt István királynak, mint eddig vélték.

*

Befejezésül áttekintést adok a különféle szolgálónépek oklevélben előforduló latin, és magyarországi helynévben szereplő magyar és szláv elnevezéséről, betűvel jelölve, hogy milyen birtoktípuson terjedt el (U: udvar, V: vár) és számmal a helynevekben való jelentkezésüket.¹¹²

¹¹⁰ EtSz. I. 1455; TESz. I. 693.

¹¹¹ Ld. PRT. X. 409—412; Mon. Eccl. Strig. III. 253 és alább a szláv nevek jegyzékében 172—175. sz. alatt.

¹¹² Az alábbi összeállítás latin névanyaga megtalálható *Bartal A.* (Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Bp. 1901) szótárában és Árpád-kori okleveleinkben, főként az egyházi összeírásokban. Ezek közül sokat összegyűjtött *Sasinek F.* kis glosszáriumában: Történelmi Tár 1893. 5—32. A magyar névanyagra ld. *Jakubovich E.*: M. Ny. 17 (1921) 149—

A szolgálat fajai szerint hat csoportba osztva a következő szolgálónépekkel számolhatunk a koraárpádkori udvari gazdaságokban:

1. Földművelő

<i>arator, agricola</i> U	szántó 28	<i>oraçi</i> (Arács 3), <i>rataj</i> (Ratej 2)
<i>udvornicus, panisdator, qui dant panem</i>	udvarnok 22	? <i>dvorjani</i> (Dovorán 2), <i>dvorcaru</i> (Davorcsán, Dorcsán 3)
<i>vinitor</i> U, V	szőlős cr. 40	<i>vinar</i> (Vinár, Vinér 4)
<i>vinidator, tributarius ad dandum vinum</i>	boradó ?	
<i>braxator</i>		

2. Állattenyésztő

<i>api(n)arius, custos (conservator) apum, mellidator, qui dant mel</i> U	födemes 10, sonkolyos 2 mézadó 2, méhes ? mézes (?)	<i>ulbjar</i> (Olvár 2, Ollár 1) <i>medár</i> (Medare 1)
<i>marcidator, qui parant marcium</i>	márcadó 1, mézmielő 1	<i>medovar</i> (Medovárcse 2)
<i>pastor, ductor animalium,</i>	? pásztor	? <i>pastuch</i> (Pásztó 4)
<i>pastor ovium, opilio</i> U	ihász 1	<i>ovčar</i> (Ócsárd, Olesár? 2)
<i>custos porcorum, porcarius, subulcus</i> U	disznóó(vó) 3	<i>svinjar</i> (Szenyér, Szinyér 7)
<i>bubulcus</i> U	?, bivaló(vó) 1	
<i>agazo (-campestris), armentarius</i>	lovász 14	<i>konjar</i> (Konyár, Kanyar 2)
<i>eques, serviens equestris, equitans</i>	lovás	
<i>currififer, currum preparans, serviens cum curribus, arator plaustralis</i> U	szekeres 8	? <i>vozar</i> (Vaszar 2)

3. Halász — Vadász — Madarász

<i>piscator</i> U, V	halász 20	<i>rybar</i> (Ribár 2)
<i>retifer</i>	hálós —	
<i>draucharius</i> U, V	<i>daróc</i> > 21<	<i>dravec</i>
<i>venator</i> U, V	<i>vadász</i> 4	<i>lovci</i> (Lóc, Lócs 6)
<i>canifer, besnucus</i>	<i>ebes?</i>	<i>pesar</i> (Peszér 7)
<i>liciscarius, leporarifer</i> U	<i>agaras?</i> , <i>hortos</i> 1	
<i>castoriarius</i> U	<i>hódász</i> 6, <i>hódos?</i> , <i>hölgyész</i> 3	<i>bobrovník</i> (Bobrovník 2)
<i>fulconarius</i> U	<i>solymár</i> 1, <i>solymos</i> 19	<i>sokolar</i> (Szokolár 1), <i>sokolče</i> (Sokolče 1)
<i>auceps</i> U	<i>madarász</i> 3, <i>madaras</i>	
<i>custos nemorum, (-silvarum)</i> U (v)	<i>erdőóvó</i> , <i>ardó</i> 17	<i>gajnik</i> (Hájnik)

120 és főleg *Heckenast G. i. m.* A szláv nevekre ld. *Krajčovič R.* összeállítását helyesbítő alábbi függelékem, továbbá *Csánki D.* történelmi földrajzát, az Árpád-kori történelmi földrajz I. megjelent és II., részben sajtóra kész kötetét, továbbá egyéb történelmi helynévtárainkat és a megyetörténelmi monográfiákat.

4. K é z m ű v e s

<i>artifex, operarius, operator</i>	?	
<i>molendinarius, molarius</i>	örményes?, molnár > 3 <	<i>mlynar</i>
<i>pistor, pistardus</i>	kenyérsütő 2	<i>žemliar</i> (Zsemlér 2)
<i>pellipar, pellifex</i>	szűcs 9	
<i>cerdo, sutor (subularius), coriarius</i>	tímár 3	<i>ščavnik</i> (Savnik 1) <i>strgun</i> (Esztergom 1)
<i>textor, lanifex, linifex</i> U	fonó 3, szövő 1, takács > 1 <	<i>tškač</i>
<i>sellipar, vö. sellifer</i>	nyerges 3	
<i>carpentarius, dolator, faber</i> <i>lignarius</i> V	ács 13	<i>tesar</i> (Taszár, Teszér 2)
<i>tornator, qui parant scutellas</i> U	<i>esztergár</i> > 3 <	<i>strugar</i> (Esztergár)
<i>lapicida</i>	kővágó 1	<i>žrnoseki</i> (Zsarnószeg 1)
<i>lagenarius, qui parant lagenas,</i> <i>preparator vasorum, figulus</i>	fazekas 5?, gerencsér > 9 <	<i>gorničar</i>
<i>baccinifer</i>	?	
<i>tributarius ferri</i>	vasas 3	<i>rudnik</i> (Rudnok, Rendek 22)
<i>faber</i> V (u)	(vas) verő, 2 tárkány 15, kovács > 54 <	<i>kovar</i> (Kovár, Kovárc 2), <i>kováč, kuznecb</i> (Kazinc, Kaznacs 3)
<i>scutarius, vö. scutifer</i> V	<i>vértes, csatár</i> > 34 <	<i>ščitar</i> (Csitár)
	<i>kardos</i> 1	<i>ščitnik</i> (Csetnek 2) <i>mečar</i> (Mecsér 2, ? Mc- csár 1)
<i>parator arcuum</i>	sarlós 2	
<i>aurifex, aurifaber</i>	ötvös 3	<i>zlatar</i> (Zlatár 1)
<i>auridator, dator quinque ponderum</i>	aranyos?	<i>zlatnik</i> (Szalatnak 3)
<i>qui tenent reficere caldaria</i>	?	

5. B e l s ő u d v a r i e l l á t ó

<i>serviens curialis, minister(ialis)</i>	szolga	<i>sluga</i>
<i>cocus, coquinarius, custos coquinae</i> U, V	horó 6, szakács 7	<i>kohar</i> (Kohár 2)
<i>dapifer</i>	tálnok 1	
<i>pincerna, buchar(d)ius, lagenarum</i> <i>custos, cellarius, cliciarius</i> U,V	pohárnok, bocsár(d) 7	<i>(bečvár)</i>
<i>tavarnicus</i> U, V	tárnok > 17 <	<i>tovarnik</i>
<i>camerarius, cubicularius</i>	kamarás 4	
<i>lотор, ablutor vestium</i>	mosó	<i>práce</i> (Prácsa, Piricse 2)
<i>balneorum operarius, stubularius,</i> <i>calefactor</i>	?	
<i>lectisternarius</i>	szállásadó	
<i>janitor, custos (custodiens) portae</i>	kapus	
<i>praeco</i>	csósz 10, börtön, tömlőcívó 1	
<i>armiger</i>	fegyvernek 3	
<i>tubicinarius</i>	kürtös 4	
<i>ioculator</i>	regős, gajdos, igríc > 14 <	<i>igrčeb</i> <i>sipos</i>

6. Országos ellátó szervezethez tartozók (pl.)

<i>allator salis, salifer</i>	sajtós 1	
<i>nauta, naucler, carinarius, col- nucharius</i>	hajós 1, révész	
<i>tributarius</i>	vámos	mitár (Mitár 1)

Összetett foglalkozásnév + helységnév, ahol is a foglalkozásnév másodlagosan járult a helységnévhez:

*Ebesharsány, Gajdosbogdány, Kürtösmegyér, Igrickarcsa, Síposkarcsa, Solymoskarcsa, Sződeme-
ter, Szőlősmegyér, Timárfony, Vasaskereki.*

A fenti összeállítás első kísérlet az Árpád-kori udvari népek megnevezéseinek latin-magyar-szláv párhuzamos összeállítására.¹¹³ A további kutatás feladata ezt javítani, kiegészíteni.

*

A magyarországi szolgálónépek fő kérdéseinek áttekintése után függeléként néhány ide vágó véleménnyel foglalkozom.

Ami a kérdés kutatásának történetét illeti, figyelemre méltó, hogy az évszázadok óta ismert okleveles adatok nem csábították történészeinket a kérdés monografikus feldolgozására, viszont másfél évtizede, hogy a foglalkozásnévből képzett helynevek rendszeres vizsgálata Közép-Kelet-Európában megindult, sora jelentek meg tanulmányok Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon, melyeket e kérdés vizsgálatának szenteltek. Azok a higgadtan mérlegelő kutatók, akik az okleveles és helynévi adatokat egyazon rendszer más-más síkon jelentkező vetületének tartották, a szolgálónépi rendszer eredetét a lengyel, cseh ill. magyar államszervezésben keresték. Lényegében a Piaszток berendezkedésére vezette vissza a lengyel történetírásban az úttörő Grodecki (1913) nyomán K. Buczek (1958) és K. Modzelewski (1961, 1964), a Psemiszlidákéra Csehországban B. Krzemińska és D. Třeštík (1964, 1968), végül az Árpádokéra a magyar Heckenast Gusztáv (1968, 1970) és a szlovák M. Kučera (1970).¹¹⁴

A magyarországi foglalkozásnévi helyneveket egyes szlovák kutatók nem mint egy működő társadalmi szervezet elemeit vizsgálják, hanem kiragadva szláv eredetű vagy annak magyarázható neveket, bizonyítékként hozzák fel elméletekhez, melyek egyrészt a nagymorva fejedelemség feudális jellegű fejlettségének és nagy kiterjedésének, másrészt a szlovák nemzet ősiségének bemutatására hívatottak. Mindezt anélkül teszik, hogy számot vetnének az utolsó évtizedek történet-szociológiai kutatásaival, melyeknek legnagyobb vívmánya, hogy a középkori

¹¹³ Hasonló összeállítás található *Třeštík D.—Krzemińska B.* cikkében a *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden, 1967. 96—98. lapján, ahol a német foglalkozásnevek mellé állítva találhatók a megfelelő cseh, morva és lengyel helynevek, továbbá az oklevelek latin névalakjai Cseh- és Lengyelországból. A német és magyarországi latin nevek rövid összeállítását adja *Kučera M.* id. cikke (*Zbornik... Historica* 21. 1970) 116—117. lapján, de számos hibával.

¹¹⁴ A cseh, lengyel és szlovák irodalom beható ismertetését nyújtja: *Krzemińska B.—Třeštík D.*, *Československý Časopis Historický* 12 (1964) 637—642; nagyjából u. ez németül: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Wiesbaden 1967. 70—74; ugyanerről röviden s a magyarországi kutatásokról bővebben szól *Heckenast G.* i. m. 52 kk. és *Kučera M.*: *Anmerkungen zur Dienstorganisation im frühmittelalterlichen Ungarn*. *Zbornik Filoz. Fak. Univ. Komenského Historica* 21 (1970) 113 kk.

jelenségeket nem a XIX-XX. század polgári nacionalizmusának szemüvegén keresztül, hanem a középkor gondolkozásmódján közelítik meg.¹¹⁵ A középkori nemzetté válás folyamatának vannak ismérvei, a foglalkozásnévi helynevek azonban nem tartoznak ezek közé, hanem egy „nemzetek feletti” struktúra elemei.

Egyes magyarországi szláv foglalkozásnévi helynevek vizsgálatára kezdetben etimológiai vagy településtörténeti kutatások kapcsán került sor. Az etimológiai kutatások terén példamutató módszert dolgozott ki Melich János, pl. a *Daróc*, *Dejtár*, *Dusnok* helynév vizsgálata kapcsán, s ugyanezt alkalmazta településtörténeti kutatásai során is, amikor pl. a *Szolnok* név foglalkozásnévi eredetét megcáfolta.¹¹⁶ Nyugatmagyarország helyneveinek kutatása során több szláv foglalkozásnevet magyarozott a germanista Moór Elemér, melyek közül nem egy (pl. *Csatár*, *Mecsér*, *Rudnik*) maradandónak bizonyult.¹¹⁷

Csehszlovákia megalakulását követően Szlovákia első csehszlovák szempontú településtörténeti összefoglalása, amely már a helynévanyagra s közte a foglalkozásnevekre is épít, V. Chaloupecký *Staré Slovensko* c. műve.¹¹⁸

Ch. művének fő célzata az új Csehszlovákia határainak és etnikai egységének történeti igazolása volt. Ezért egyrészt azt próbálta bizonyítani, hogy Cseh és Morvaország Szlovákiával történeti-földrajzi egységet képez, másrészt azt, hogy a „régii Szlovákia”, vagyis a nyitrai síkság lakói eredetileg csehek voltak. Ch. észrevette, hogy a középkori történeti források nem ismerik a szlovák népet és a szlovák nyelv integrálódása különféle szláv dialektusokból mindmáig nem fejlődött be, ugyanakkor a cseh településtörténet példája alapján világosan meglátta, hogy a Felvidék lakatlan erdővidéke — ugyanúgy, mint a Szudéták — a XI. századdal meginduló telepítések során népesült be.

A Felvidék régi szláv helynévanyagának tárgyilagos kutatása két kiváló nyelvésznek, a prágai V. Šmilauernek és a budapesti Kniezsa Istvánnak köszönhető. Az előbbi a területileg Keletre kiterjesztett „régii Szlovákia” vízrajzáról *Vodopis Starého Slovenska* címen,¹¹⁹ az utóbbi *Magyarország népei a XI. században* c. munkájában¹²⁰ és egyéb tanulmányaiban vizsgálva az oklevelekben a XI. századtól megőrzött helyneveket, végzett komoly előmunkákat a Felvidék Árpád-kori etnikai viszonyainak kutatásához. Ugyanakkor nyelvészetileg minősítette azt a történeti névanyagot, amely a Mályusz Elemér szerkesztette népiségtörténeti sorozatokban megjelent.¹²¹ A középkori magyar etnikum elterjedését vizsgáló településtörténeti kutatásokra visszahatásként az önálló Szlovákiában Jan Stanislav vállalkozott arra, hogy helynevek segítségével kimutassa, hogy a magyarok lakta terület (délen a Drávaig, Zentáig és Nagyszentmiklósig, keleten Tordáig és Kolozsvárig, északon Kassáig, Nyitraig és Pozsonyig, nyugaton Ausztriáig) eredetileg szlovákok lakta föld volt, és erre vonatkozó nyelvészeti és történeti fejtegetését három kötetes *Slovenský juh v stredoveku* (Szlovák dél a középkorban) c. művé-

¹¹⁵ A kétféle szemléletmód eltérése legjobban kiütöközik a „Nemzetiség a feudalizmus korában” c. tanulmánykötet (Bp. 1972) cikkeiből.

¹¹⁶ Az EtSz. címszavai alatt és Honf. Mg. 232—240.

¹¹⁷ Moór E.: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged 1936. 22, 38, 49. Moórnak a szlavisztikában való botlásaira Kniezsa I. mutatott rá bírálatában: Westungarische Ortsnamen. Ungarische Jahrbücher 17 (1937) 275—291.

¹¹⁸ Bratislava, 1923.

¹¹⁹ Praha—Bratislava, 1932.

¹²⁰ SzIEml. II. 367—472.

¹²¹ Vö. Studia Slavica 12 (1966) 465—480, továbbá Magyarország és nemzetiség. Bp. 1937. — I. 1., 3. sz. és Település és népiségtörténeti értekezések. Bp. 1938. — 1—5. sz.

ben tette közzé (előszó: 1942, megjelenés: 1948).¹²² St. nem csupán sima személyneves helyneveket (pl. *Bogát, Bogyoszló*), és szláv eredetű magyar szavakból képzett helyneveket (pl. *Királyi, Palota*) magyarázott szlovákból, hanem a szlávtól független magyar elnevezéseket is (pl. *Nyárad, Szilágy, Kapus* stb.). St. művének nyelvészeti megalapozatlanságára már Kniezsa rámutatott,¹²³ a könyv történeti oldalról azonban bírálatban nem részesült, noha téves felfogása mindmáig hat. St. azt a nézetet képviselte, hogy a „Nagymorva birodalom” bukása után a benne élő szlovákok közvetítették a morva intézményeket és helyneveket a honfoglaló magyarságnak; így a foglalkozásnevekből képzett faluneveket is a nagymorva szolgálonépi intézmény „lebomlásából” magyarázta.

A morva helységnevek kontinuitása egy igen lényeges kérdést vet fel: nevezetesen hogy a Kárpát-medence helységnevei időben meddig vezethetők vissza. Ha ugyanis az itt lakó népek kontinuitását valló kutatóknak igaza lenne, Erdélyben dák és római városneveket, Kelet-Magyarországon gepida helységneveket, szerte az országban avar szállásneveket, az ország nyugati felében pedig morva, szlovén és bajor faluneveket kellene találnunk. Mi sem könnyebb, mint rámondani egyes helységnevekre hogy gepida, avar vagy morva eredetűek. Mielőtt azonban a kutatók ilyen állításokhoz folyamodnak, először tisztázni kellene, hogy számolhatunk-e településkontinuitással a Kárpát-medencében 900 előtt és után, és a reánk maradt adatok valószínűsítik-e honfoglalás előtti falunevek továbbélését.

Nézetem szerint a Kárpát-medencében túlnyomó részt csak „romkontinuitás” esete forog fenn; a régi lakosság elpusztult vagy odébb menekült, primitív földházakból álló telepeit elhagyta, s a győzők által kijelölt romvárosokban, az új téli szállásokon és a néhány nap alatt felvert telephelyeken folytatta tovább életét. Ilyen körülmények között pedig csak a folyóvizek s egyes várak, városok neve öröklődik tovább, az elhagyott telepeké nem.¹²⁴ Ezzel összhangban van, hogy a telepekhez tartozó temetők folytonossága a Kárpát-medencében a honfoglalással megszakad.

A Dunától keletre és északra eső területen a honfoglaló magyarok serege erős bolgár és morva ellenállásba ütközött; a győzők a pusztá iratlan törvénye szerint az ellenállók uralkodó rétegét megölték vagy rabságra vetették, a népet pedig szétesztették és a magyar köznép között a gazdasági célszerűség szerint telepítették le. Ez mindenképpen így történt a magyar törzsek által megszállt területen, s csupán az marad kérdéses, hogy a gyéren lakott kárpáti folyóvölgyekben — melyeket a törzsfők és nemzetségfők nyári legelőre vonulva szintén felkerestek — volt-e és maradt-e helyben régi telep.

A történeti adatokból következtethetően Pannonia úgyszólván harc nélkül esett a magyarok kezére, mert Arnulf császár szövetséget kötve a magyar fejedelmekkel a magyar sereget felbérelte egy itáliai hadjáratra. A magyarok nyilván az Arnulf adta vezetőikkel vonultak Pannonián át Itáliába, s mivel eközben Arnulf meghalt, 900-ban a szabadon haza vonuló magyaroknak elég volt megáll-

¹²² A „Les régions Slovaques Méridionales au Moyen Age” alcímet viselő műben (Turčanský Sv. Martin, é. n. I. 607) pl. ez olvasható: „Au IXe siècle et dans les siècles qui suivent, le territoire de la Slovaquie s'étendait à la presque totalité du bassin du Danube, connu plus tard comme Etat de Hongrie.”

¹²³ *Studia Slavica* 1 (1955) 29–47.

¹²⁴ *Cahiers de civilisation médiévale*. 12 (1969) 130; *Budapest története*. Bp. 1973. I. 222; *Valóság* 16 (1973) 7. sz. 13.

niuk Pannoniában, hogy az országot birtokba vegyék. Ha valahol indokolt településkontinuitást feltételezni a Kárpát-medencében, elsősorban Pannonia az.

Itt azonban módunk nyílik ellenőrizni a helynévkontinuitást IX. századi és Árpád-kori falunevék ismeretében, és azt tapasztaljuk, hogy a mintegy harminc frank-pannon-szláv falu nevéből egy sem lelhető fel az Árpád-kori helységnévanyagban. Csak a német papok közvetítette egyházi szóhasználat mentett át olyan városneveket, mint *Quinque ecclesiae* (Fünfkirchen) és *Sabaria* (Szombathely), és bár feltehető, hogy várak nevét is átvették a honfoglalók, igazolására egyetlen példát sem hozhatunk fel, mert *Blatinski grad* ~ *Mosaburg*-ból *Zalavár*, *Wenia*-ból *Bécs*, *Raba*-ból pedig *Győr* lett. Ténylegesen csak folyónévek átvétele igazolható, mint *Sala-Zala*, *Mursella-Marcal*, *Durnava-Torna* stb.¹²⁵

A tapasztalat azt mutatja, hogy a magyar honfoglalás a Kárpát-medence helységnévanyagában „tabula rasa”-t teremtett, s nincs meg a módszertani alap arra, hogy Árpád-kori helységnéveket — közte foglalkozásnévi falunéveket — visszavezessünk a honfoglalás előtti időbe. Ha szláv eredetű foglalkozásnévi helynevekkel találkozunk, azok az új uralom kialakította rendszer emlékei, mint azt Heckenast és Kučera vallja, és ilyenek esetében csupán azon lehet vitázni, hogy a helyi szláv lakosság saját nyelvén adott-e nevet a falunak, avagy a magyar lakosság a nyelvébe átvett szláv jövevényszóval nevezte el a telepet.

A fentiek ismeretében megalapozatlannak kell tartanunk Árpád-kori faluneveknek az avar, gepida, frank-bajor, bolgár és morva uralom idejére való visszavezetését, vagy éppenséggel e térségben a honfoglalás előtt ki nem mutatható népekhez (magyarokhoz, románokhoz, horvátokhoz, ruszinokhoz és szlovákokhoz) való kapcsolását.

St. „nagyszlovák” műve nem maradt hatástalan; módszerének főként Szlovákiában vannak követői, így a szlavista Krajčovič és a történész Ratkoš.

A Kárpát-medence szláv foglalkozásneveivel 1956 óta Rudolf Krajčovič foglalkozott több tanulmányban. 1965-ben foglalta össze eredményeit a tárgyalt helynevek lajstromát is elkészítve.¹²⁶ Területileg a „Slovenský Juh” tág értelmezésével a Dunántúl és a Tiszán-inneni Alföld helynévanyagát is felölelte.

Krajčovič munkájában a nyilvánvaló szláv foglalkozásnevek mellett egy sor olyan szlovák foglalkozásnevet is kikövetkeztet a középkori helynévanyagból, amelyről nem bizonyítható, hogy foglalkozásnév volt. Egyoldalúságát még növeli, hogy a magyar foglalkozásnevekről alig vesz tudomást, és a szláv eredetű, vagy annak vélt magyar foglalkozásneveket reszlovakizált alakban mint szlovák foglalkozásneveket tárgyalja. Ilyen a *Bocsár(d)*, *Csatár*, *Dusnok*, *Esztergár*, *Daróc*, *Gerencsér*, *Igric*, *Kádár*, *Kovács*, *Pecér*, *Szakács*, *Tárnok*, *Teszér* és *Udvarnok*. A párhuzamos magyar—szláv elnevezések esetében többször, így pl. a trencsényi *Bobrovnik*-nál, meg sem említi, hogy az oklevelekben magyar neve *Hódász* volt.

¹²⁵ *Posch Fr.*, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 101 (1961) 243—263; a kérdés újabb irodalmához vö. *Györffy Gy.* *Studia Slavica* 5 (1959) 12—13; *Koller H.*, *Burgenländische Heimatblätter* 22 (1960) 89—106; *Bogyay T.*, *Südböden Forschungen* 14 (1955) 378—382, 19 (1960) 52—70; *Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis* a. 1963. Wiesbaden 1966. 62—68. A „*Conversio*” *Ablanza* helynevét (*Pauler Gy.*—*Szilágyi S.*: A magyar honfoglalás kútfői 313), azonosítják a Vas megyei *Ablanc* pusztával (Cs. II. 731); ha ez a gyakori ’almás’ jelentésű szláv helynév tényleg ide lokalizálható, itt is folyónév-kontinuitás esete áll fenn, ld. 1233: *in vallem... Ablanch* (*Wagner H.*: *Urkundenbuch des Burgenlandes*. Graz—Köln 1955. 150, 151), 1255: *rivulum Oblanch* (Uo. 238—239).

¹²⁶ *Historický časopis* 4 (1956) 222—234; *Slovenský národopis* 4 (1956) 337—367; de főként a 7. jegyzetben idézett „Z historickej typológie služobníckých osadných názvov v Podunajsku” c. cikkében (*Zborník a počiatkoch slovenských dejin*. Szerk.: *Ratkoš P.*), Bratislava 1965. 205—252.

A Kr. által előhozott további szláv foglalkozásnévi helyneveket átvizsgálva arra az eredményre jutunk, hogy túlnyomó részük nem tekinthető Árpád-kori szolgálónépi elnevezésnek. Az ide való sorolásuk ui. nem történhet egyszerű etimologizálás alapján, hanem több szempont figyelembevételét követeli meg. Az alábbiakban foglalom össze a szolgálónépi elnevezések közé való besorolás előfeltételeit:

1. A foglalkozásnév középkori írott forrásban előfordul (pl. *daróc*, *bocsár*), esetleg latin értelmezéssel együtt (pl. *hálós*, *solymos*), avagy a középkori helynévben szereplő foglalkozásnév a mai köznyelvben vagy népnyelvben kimutatható.

2. Az etimológiailag kikövetkeztetett foglalkozásnév magyarázata alaktaniilag és jelentésánilag kifogástalan és egyértelmű, azaz a név nem magyarázható más módon is, pl. személynévből vagy népnévből. A kikövetkeztetett név nem csupán egyetlen falunévben jelentkezik.

3. Olyan foglalkozásról van szó, amelynek csoportos üzése az Árpád-kori Magyarországon valószínűsíthető, és az udvari szolgálónépi rendszerben való működése lehetőleg a megfelelő latin foglalkozásnévvel igazolható.

4. A foglalkozásnévi helynév a kora Árpád-korban lakott területen és a foglalkozás üzéséhez megfelelő helyen fordul elő.

Ezek után tekintsük át a Kr. javasolta Árpád-kori szláv foglalkozásneveket. E helyen csak azokat tárgyalom, amelyek Heckenast összeállításában nem szerepelnek, egyebekben Heckenast művére utalok. A helynévben jelentkező elfogadható foglalkozásneveket vastag szedéssel emelem ki.¹²⁷

1—2. *bebrovnicí* ld. **Hodász (Bobrovník) Heckenast** 105—106; párhuzamos helynévadás.

3. **brézolupi* (Trencsén vm. 1323: *Brezolup*) a *breza* 'nyírfa' és a *lupati* 'hántani' ige összetétele. Bár a helynév világosan nyírhántásra utal, szolgálónép nevének nem értelmezhető, egyrészt mert udvari nyírhántókról a középkori cseh, lengyel és magyar források nem tudatnak, másrészt mert az országban csak egy van belőle.

4. *bščari* ld. **Bocsár Heckenast** 93—94.

5. **brodñnici* (Nyitra vm. 1156: *Brodrinc* ∴ *Brodñuc*, vö. *Kniezsa*, Századok 1939. 181) a szláv *brodñ* 'gázló, rév' szóból *-nik* képzővel jelenthet gázlós helyet (így *Kniezsa*) és 'gázlós' embert vagy révészt. Ez utóbbi értelmezést azonban kétséggé teszi, hogy az Árpád-kori Magyarországon laktak a keleti szláv *brodñnik* néptörzsedékei, s *Brodrnik* helyneveink elsősorban az ő szálláshelyükről nyerhették nevüket (*Györffy*, *Studia Slavica* 1959. 15). Viszont a *brodñ* 'gázló' szó *-jane* 'emberei' jelentésű képzővel összetett alakja rejtőzik két gázló melletti település nevében Bars megyében: a Garam mellett *Braján* (+1075/+1124/+1217: per quoddam *vadum iuxta villam castrensium Borsu, Braian* nomine, Gy. I. 443) és a Nyitra mellett *Brogján* (1293: *Brogen~Borogen* Uo. 436); a név gázló ill. rév mellett való lakáson kívül réves szolgálatra is utalhat.

6—11. *čel'ads* (6 *Család* helynév; 3 Nyitra vm., 2 Sopron vm., 1 Vas vm.) Tekintettel a szláv eredetű magyar *család* szó középkori 'rab, szolgál' jelentésére (vö. 1407: „captivos eorum utriusque sexus homines de partibus Boznensibus eductos, vulgo *chalad* vocatos” *Gyárfás I.*: A jász-kunok története III. 554, és TESz. I. 471) foglalkozásnévnek nem tekinthető, s mivel magyarul vidékeken jelentkezik e falunév, szláv névadásnak sem tekinthető (vö. *Kniezsa*, Századok 1939. 173).

12—15. **črñnici* (*Cserník* és *Csornokfalva* helynevek Nyitra, Vas és Zala vm.); a *črñnñ* 'fekete' szóból *-bñk* képzővel ellátott nevek nem foglalkozásnevek; *Csornokfalva* esetében éppen-

¹²⁷ E helyen mondok köszönetet Király Péternek Krajčovič cikke pontosabb értelmezéséért és szlavisztikai kérdésekben való útbaigazításáért.

séggel személynévről lehet szó. Kr. értelmezése: 'fekete niello festékesek' elfogadhatatlan; ilyen udvari szolgálat nem volt. (Vö. *Kniezsa*, Uo. 176.)

16—17. *degtari* (*Dejtár* Nógrád vm. 1252: *Dehter* W. VII. 342 és *Vidafölde* Liptó vm. szlovák neve *Dechtáry* 1808: Lipszky: Rep.; *Húščava* A.: Kolonizácia Liptova. Bratislava 1930. 21). Mint már *Melich* rámutatott (MNY. 1906. 57; EtSz. I. 1300), a szláv *deget* 'szurok' szóból képzett *dehtár* 'szurokégető' foglalkozásnév. Ide sorolható középkori helynevek: 1. *Dejtár* Nógrád vm. 1386: *Dahar* Bánffy I. 381 és Cs. I. 92; 2. *Détér* Gömör vm. 1297: *Dehter* HOkl. 157 és Cs. I. 133, ld. alább 19. sz. alatt is; 3. *Diter* psz. Békés vm. 1418: *Dehter* Cs. I. 650; 4. *Dajtár* Bihar vm. 1354: *Dehter* A. VI. 221. *Jakó* 233; Gy. I. 597.

18. **děžnici* (Pozsony vm. 1323: *Deeznuk*) állítólag a *deža* 'dézsa, teknő' szóból -*nik* képzővel keletkezett volna 'dézszakészítő' jelentéssel. Jóllehet „kádár” foglalkozás a középkorból igazolt és a szláv *dežník* foglalkozásnév is adatolt (*Bernecker*: SEW. 118), két szempont hozható fel vele szemben; egyrészt a *Deeznuk* névalak z-je nem zs, hanem sz vagy z hangot jelöl, s így inkább a szláv *deštnō* 'jobb' -k képzős alakja lehet, mint pl. a szlovén *Desnjak* hn. (*Šmilauer*: HST. 54), másrészt csak egy eltűnt hn. található belőle.

19. **dlětari* (*Détér* Gömör vm. 1246/1383/XVIII: *Deltar* F. IV/1. 408 hibás szövegű oklevél!) állítólag a *dlěto* 'deszka' szóból képzett foglalkozásnév lenne; e feltevést nemcsak a magános adat teszi kétségessé, hanem az is, hogy az eredeti oklevelekben *Détér* falu neve *Dehter*, *Dether*, *Deyther* alakban szerepel, s így már *Kniezsa* okkal a *dehtár* 'szurokégető' szóval azonosította (*Ila B.*: Gömör megye II. 200). Ld. még. 16—17. sz. alatt.

20—25. *dušníci*, ld. *Dusnok* EtSz. I. 1455 és irodalmát TESz I. 693. A *dusnok* nem udvari foglalkozás, hanem egyházi szolgáltató réteg. Magyar *torló* megfelelője (Okl. Sz. 1000) azért nem maradhatott meg helynévben, mert a *tarló* szóval azonos hangzású volt.

26—38. *dvorňnici*, ld. *Udvarnok Heckenast* 128—130. A magyar *udvarnok* szó valószínűleg nem a szláv *dvornik* 'udvaronc főember' átvétele, hanem a szláv eredetű magyar *udvar* szó-
nak a magyarban képzett alakja eredetileg 'udvari szolgálta' jelentéssel, s így jelentésében nagyjából megfelel a szláv *dvor + jane* 'az udvar emberei' összetételből képzett nyugat-szlovákiai *Dovorán* — *Dvoranj* (Nyitra vm.) faluk nevének: *Falkosdovorán* 1285: *Doran*, H. VI. 314, 1388: *Dauaran*, Zs. I. 74; *Nagydovorán* 1515: *Nagh Doworan* App. I. 431, és a *dvorec* 'udvard' + *jane* összetételből képzett *Davorcsány* — *Dvorčany* helységneveknek: 1248/1323: terram regalem *Deurorchan* (F. IV/2. 459) Nyitra vm., továbbá Hont megyében két puszta: *Olvár* mellett 1292: *Doorchan* (Bakács 164) és *Tarcsány* mellett 1358: *Douorcha n* (Uo. 201).

39—46. *dbravci*, ld. *Daróc Heckenast* 98—99, és fent ebb 6. jegyz.

47. *gajňnici*, ld. *Ardó Karácsonyi*, Ethn. 1902. 347; *Heckenast* 91—93.

48. **golota* (Nyitra vm. 1156: *Chirna iuxta Gallum*). *Kniezsa* ismeretlen helynévnek tekinti (I. h. 174). A név olvasata és a hely fekvése bizonytalan; a *Holotka* nevű szlovák helynévvel és a *holota* 'alsóbb rendű szolgálta, pecér' szóval való azonosítás annál bizonytalanabb, mert csak egy kétes adat van rá.

49—54. *grnbčari* ld. *Gerencsér Heckenast* 102—104.

55—57. **chłapi* (3 *Haláp* falu Nógrád, Komárom és Zala vm.) származhat az ószláv *cholpъ*, szlovén *chlap* 'fiú, legény, férfi, paraszt' szóból (vö. *Šmilauer*: HST. 79), de ez nem speciális foglalkozásnév, így nem sorolható ide. Eredhet személynévből is.

58—60. **chrti* (3 *Hort* falu Nógrád, Hont és Heves vm.); az ószláv *chrtъ* 'agár' jövevény-szóként bekerült a magyar nyelvbe is (TESz. II. 149); egyszerű többese szláv nyelven sem jelent agarászt, legfeljebb a cseh *Chrtniky* (*Šmilauer*: IIST. 82; *Krzemieńska—Třeštík* 1967. 96) és a magyar *Hortos* (Oklsz. 393) Heves vm., így törlendő a foglalkozásnevek közül. Valószínűleg személynévi eredetű helynevek.

61—65. *igrbci* (5 *Igric(i)* falu Pozsony, Zala, Borsod és Baranya vm.) a szláv *igrbct* 'mulattató' szóból eredő magyar *igric* foglalkozásnévből erednek (*Kniezsa*: SzJsz. 221; TESz. II. 192): 1. *Igric* Pozsony vm. + 1244/1364: *Igrēh villa jocularum nostri castris (Pozoniensis)* HOkl.

11, vö.: Reg. Arp. 798. sz. eltűnt falu Kápolna és Igrám mellett; 2. *Igric-Karcsa (-falva)* Pozsony vm. 1253: . . . *de alia villa Karcha . . . ioculatorum et cognatos eoruundem, populos . . . castrum Posoniensis* W. II. 242: 1329: *Thomas ioculator de Igrechfolva* Ethn. 1902. 285; 1387: *Igrychkarcsa* Zs. I. 33, vö. *Pais D.*, Kodály Eml. 1953. 99—102; 3. *Igrice* Zala vm. + 1019/1328: *Igrych* P. VII. 495; 1251/1255: *terram ioculatorum suorum de villa Igrych* W. VII. 329, vö. Cs. III. 63; *Pais* i. h. 104—107; 4. *Igrice* Baranya vm. 1410: *Igrechew* Zs. II/2. 423; Cs. II. 491 eltűnt falu Oszró mellett; 5. *Igrici* Borsod vm. 1237: *Hirrich*, 1288: *Igrici* Gy. I. 777; 6. *Igrici* hn. Szabolcs vm. Oros és Pazony határában, 1325: *Igrucy* A. II. 175, vö. *Mező—Németh* i. m. 98 és 1 : 75 000 térkép; 7. *Igriczihegy* hn. Szabolcs vm. Tas határában, vö. Pesty gyűjt. és *Falvy Z.*, *Studia musicologica* 1961. 59; 8. *Igrici* eltűnt falu Krassó vm. 1421: *tres Igricy* Cs. II. 102; *Milleker*: Délmagyarország 92; *Suciu*: Dictionar II. 343; 9. *Igrictelek* eltűnt falu Torda vm. 1279: *Igruchteluk* Cs. V. IV. 709; *Suciu* i. h.; 10. *Igrice* Doboka vm. 1379: *Igrichy* F. IX/5. 341; *Kádár*: Szolnok-Doboka vm. IV. 60; *Suciu* i. m. I. 306; 11. *Igricverse* hn. Zaránd vm. Sámoly- (Somos-) kezei határán 1429: Dl. 12086 alapján *Márki S.*, Ethn. 1890. 443; 12. *Valea Igrisolui* hn. Arad vm. Kladova határában, ld. *Sztripszky II.*, Ethn. 1908. 347; 13. *Igricse* hn. Ung vm. Revisese határában északon 1337: *campum Igrischtya* Sztáray I. 126, vö. *Sebestyén Gy.*, *Egyetemes Philologiai Közöny* 1891. 413 kk.; e helyen utóbb **Gajdos** falu tűnt fel (Cs. I. 390 és 1448: *Gaydosocz* Sztáray II, 412), s nincs köze a három faluval odébb lakó sztranyáni komédiához (1337: *Thome istrionis* Uo. I. 129); 14. *Ihriste* Trencsén vm. 1471: *Ihrzysche*, *Fekete Nagy* 128; 15. *Igrische* Zábráb vm. (*Lipszky*; Rep.; Hnt. 1913).

Az *igric* foglalkozásnévvel rokon értelmű magyar szó a **Gajdos** 'dudás' Árpád-kori helynévben: 1. Veszprém vm. 1272/1325: *terram Goydusbogdan, Szentpétery*: Reg. 2223. sz.; 2. Bereg vm. *Gajdos* Cs. I. 415; 3. *Gajdos* psz. Csongrád vm. Földeák mellett, vö. *Pais D.*, MNy. 1964. 38, — továbbá *regös*, ld. Pest vm. Pestújhely területén *Regtelek*, 1347: *Regteluk . . . possessionis combibatorum regalium conditionerorum vulgariter regus dictorum*, Szabó K., Századok 1881. 557, s ide tartozhat *Regfalva* Kraszna vm. Cs. I. 585, de a *Falvy* által idesorolt *Reg-* kezdetű nevek közül legfeljebb *Regestő* hn. Abaúj vm. Gönyű határában (i. h. 61).

66—69. **ilbmari* (2 *Űrmari* < *Ilmer* Nyitra vm., *Ilmer* Veszprém vm. és *Ilmar* Zala vm.); állítólag az *ilem* 'Ulmus, nyárfa' -ar foglalkozásnév képzővel ellátott alakja lenne, ami nem valószínű, egyrészt mert a többi fanévből sem képeztek foglalkozásnevet, másrészt mert a nyár rossz minőségű puhafa, s kétséges, hogy feldolgozásából külön mesterség fejlődött volna. Ilyen szláv szóra nincs is adat.

70. **istbbnici* (*Isztebnik—Istebnik* Trencsén vm. 1208: *Stipnic*); az ósláv **istbba* 'Stube, szoba' szó -*nik* képzővel ellátott alakja (*Šmilauer*: HST. 84); az őcsehben volt *jistebnik* 'Stubengenosse, szobatárs' jelentésű szó (*Gebauer*: *Slovník staročeský*. Praha 1970. I. 653), és Kr. is idéz modern 'halászbódédör' jelentést, de az egyetlen trencsényi falunév, melynek jelentése is bizonytalan, nem ad alapot rá, hogy udvari szolgálónép nevét keressük benne.

71. *jambnici* (2 *Jamnik* falu; Szepes vm. 1287: *Jemnik* (F. V/3. 392) és Liptó vm. 1360: *Jemnek* [*Horváth S.*: Liptói reg. 44]), az ósláv *jama* 'gödör, vadverem, barlang' szó -*nik* képzővel ellátott alakja (*Šmilauer*: HST. 85), s számos jelentése, pl. 'árok, borzeb' mellett a csehben volt 'bányász' jelentése is, ezért Krzemieńska és Třešťk a csehországi *Jemnik* nevekben az 'ércbányász' foglalkozásnevet keresik, mivel az ennek értelmezett *rudník* szó helynévben nem fordul elő (1967. 80). A két *Jamnik* nevű helyen azonban bányaművelésről nem tudunk, ezért Kr. 'veremben vadat fogó' szolgálatra is gondolt, ami ugyanolyan kérdéses, mint Melich 'árok' értelmezése (ld. *Fekete Nagy*: Szepesség 113). Mivel későn betelepített területről van szó és a jelentés vitatható, nem tekinthetjük a kora-Árpád-kori rendszer elemének.

72. **jastrebnci* (*Tót-Jesztreb* 1363: *Jesztreb* Zemplén vm. Cs. I. 351, és *Lipszky*: Rep.); az ósláv *jastreb* 'karvaly' szónak feltételezett -*nik* képzős alakja lenne 'solymász' jelentéssel, azonban a középkori Magyarországon a kívánt *Jasztrebnik* helynév nem található, csak négy *Jesztreb* falunév (2 Sáros vm., 1 Ung vm., 1 Zemplén vm.), ez pedig, mint sima állatnév személy-

névből származhat (ld. pl. 1274: *Jeztreb* szn. W. XII. 125). Az alsó-szlavóniai 1258-i *Jeztrebnicha* folyónév (W. VII. 483) önmagában nem elég foglalkozásnév feltételezéséhez.

74—75. *kadari* ld. **Kádár** *Heckenast* 107. A Kr. általide vont *Kádárta* Veszprém vm. ide-sorolása több mint kétséges.

76—77. *kolari* (*Ková*r falu Hont vm. újkori szlovák neve *Kolár*, ez azonban csak nép-etimológia lehet, mert a falu neve 1257—1526 több száz adatban csak *Koar* ~ *Kouar* ~ *Kowar* alakban szerepel, vö. *Bakács*: Hont vm. 144—146; *Kolarovice* Trencsén vm. 1393: *Kolarowice*); bár az ócsehben is kimutatható a *kolář* 'rotifex, kerékjártó' foglalkozásnév (*Gebauer* i. m. II. 77), *Ková*r falu neve nem vonható ide és a birtokos képzővel ellátott *Kolárovice* is inkább személy-névből vezethető le. Nem valószínű, hogy a kora Árpád-korban olyan fejlett munkamegosztás lett volna, hogy az egyik falu népe csak kereket csinált volna a szekérhez, de nem ismeretes Magyarországon *Kolár* falu sem.

78—80. *kopači* (3 *Kopács* falu Vas, Baranya és Fejér vm.); állítólag a szláv *kopati* 'kapál' igéből eredne, ténylegesen így nevezik csehül és szlovákul a szőlőben dolgozó „kapás” embert, ez a társadalmi réteg azonban csak a természeti gazdaság bomlását követően, 1200 után alakult ki. A magyar nyelvészek a helynevet a magyar *kopács* 'háj, kéreg' és 'harkály' szóból eredeztetik (TESz. 560—561); mivel a *Kopács* faluk magyar nyelvterületen található, ez a valószínűbb.

81—96. *kovači* ld. **Kovácsi** *Heckenast* 107—113. melyhez például *Temeskovácsi* (Hnt.: 1913) = *K. 39* és *Kovácsi* helynév Szolnok-Álcsi mellett (1:75.000 térkép).

97—98. *kovari* (**Ková**r Hont vm. 1257: *Koar* ld. fentebb *kolari* alatt és *Kovárc*—*Kovárcse* Nyitra vm. 1280: *Koarch*, *Kubinyi*: Mon. Hung. I. 120) Kr. szerint eredhet a nyugati szláv *kovár* 'kovács' foglalkozásnévből és a *kovár* 'kabar' népnévből egyaránt, de *Šmilauer* a foglalkozásnév mellett dönt (HST. 98).

99—106. *kozari* (8 *Kozár* ~ *Kazár* falu Nyitra, Nógrád, Zala. Baranya és Fejér vm.); Kr. szerint elsősorban a szláv *koza* 'keeske' szóból képzett *kozár* 'kecskepásztor' foglalkozásnév, de lehet a *kazár* népnév is. Már *Knieszsa* is (AECO. IV. 251) a népnévvel szemben a 'kecskepásztor' jelentés mellett foglalt állást, ez azonban nem valószínű, mert az Árpád-kori Magyarországon kecskét alig tartottak; a királyi és magánuradalmak állatösszeírásaiban csak elvétve szerepel, ilyen módon nem lehet feltételezni csupa kecskepásztor lakta falukat magyar lakterületen.

107—108. *kuchari* (**Kohár** Veszprém vm. 1274: *terram reginalem Kohar . . . contingens terram iobagionum cocorum domine regine, Szentpétery*—*Borsa*: Reg. Arp. 2517. sz.), és *Kohári* psz.? Nógrád vm. (Hnt. 1888); a szláv *kuchár* 'szakács' szóból való eredetét bizonyítja, hogy a veszprémi Koháron szakácsok éltek 1274-ben.

109—115. *lovci* (6 **Lóc** falu Pozsony, Nyitra-Bars, Hont, Nógrád, Gömör vm. és **Lót** Komárom vm.) a szláv *loviti* 'vadászni' igéből képzett *lovci* 'vadászok' foglalkozásnév, amihez vö. a cseh okleveles adatok: 1241: *venator sive lowchy* (CDB. IV. 71); *forestarii qui vulgo louchi vel haini dicuntur* (Uo. 343). Kr. adatfelsorolása hibás; helyesen ld. 1. [109.] *Lóc*—*Lovčice* Pozsony vm. (1270: *Loch* H. VII. 210); 2. [110.] *Lóc*—*Lovce* Bars vm. (1388: *Loch* Zs. I. 72); 3. [112.] *Lóc* Nógrád vm. (1280—90: *Louch* HOkI. 119. vö. Cs. I. 103); 4. [113.] *Lóci* puszta Gömör vm. (1232 > 1347: *Louch* A. V. 83; Cs. I. 140; *Ila*: Gömör megye II. 605); 114. azonos az előzővel; 115. **Lót** Komárom vm. 1274 k.: *Louth* (Cs. III. 506) a bibliai **Lót** személynévből is eredhet (ld. pl. W. V. 202); ide sorolható viszont 5. **Lócs** Sopron vm. XIII. század vége: *Louch* (W. X. 466; Cs. III. 618) és 6. **Lócsa**—**Lovča** Bars vm. 1283: *Loucha* (Gy. I. 458); a Nagy- és **Kislócsa** részekre bomló falu eredetibb **Nagylócsa** része az adóösszeírásokban ilyen néven szerepel: 1531: *Nagy Lochy*, 1533: *Naghlócze*, 1534: *Nagh Locze*, 1548: *Nagh Lowcze* (*Csánki D.*: Bars megye, Kézirat), s hogy a fentiek mellé sorolandó, bizonyítja, hogy ez az egyetlen hely, ahol a Garam-jobbparti faluval szemközt a balparton vadászok lakta földet említene (1209: *terra . . . cum . . . venatoribus* Gy. I. 425). **Lócs** (és **Kaznacs**) cs-je az ómagyarban hiányzó *c* helyettesítése lehet.

116—117. *mečari* 'kardverők' ld. **Mecsér** *Heckenast* 115.

118. *medovari* (*medovárbci*) (*Méznevelő*, hajdan **Mézmívelő** Hont vm. 1302: *Mezmeuelew*,

Bakács: Hont vm. 156. — párhuzamos szlovák neve: *Medovárece*) a szláv *medŭ* 'méz' és a *variti* 'főzni, elkészíteni' ige összetételéből 'mészerkészítő' jelentéssel. A turóci *Medovář* pusztára (*Lipszky*: Rep.) nincs régi adat.

119—122. **moňari* (2 *Monár* Pozsony és Nyitra vm. és *Monor* Pest vm.) Stanislav megalapozatlan ötlete, mely egyrészt egy szerb *Monjar* helynéven, másrészt a délszláv *monisto* 'kegyszer', a lengyel *moniak*, *monice* 'ékszer' és a cseh-morva *muňa*, *monerka* 'cucli' szóból képzett foglalkozásnév feltételezésén alapul (*Slovenský Juh* II. 340); a javasolt 'ötvös' jelentésű szó a szláv nyelvekben ismeretlen.

123. *mytari* (*Mítár* Baranya vm. +1015/1403: *Mítar sede* Gy. I. 342) a szláv *myto* 'vám' szóból képzett *mitar* 'vámos' a délszlávban megvan; bár egy adat van rá, megfeleltet a latin *tributarius* és magyar *vámos* foglalkozásnévnek.

124. **męsari* (*Mészár* Somogy vm. 1443: *Myzaar* Cs. II. 629) az ószláv *męsarb*, délszláv *mesar* 'mészáros' szóból eredhet, de kora Árpád-kori eredeztetése kétes, mert ha a helynév korai lenne, magyarulakta területen *Menszár* alakban jelentkeznek. A magyar *mészár* szó is későbbi átvétel (TESz II. 906).

125—126. *orači* (2 *Arács* falu: Somogy vm. 1269: *Arach* Cs. II. 587 és Zala vm.+1093/1324: *Araach* Cs. III. 29; ezekhez harmadikként csatolandó: *Arács* Temes vm. Cs. II. 24) az *orati* 'szántani' ige *orač* 'szántóvető' igenévi alakja, mely a déli és nyugati szláv nyelvekben ma is él. Megfelel a latin *arator* és magyar *szántó* foglalkozásneveknek.

127—131. **oszlari* (4 *Oszlár* Nógrád, Somogy, Pest és Borsod vm.) a délszláv *oslar* 'szamárhajcsár' szóból való eredeztetés elfogadhatatlan, mert az Árpád-kori Magyarországon szamarat alig tartottak, csupa szamárhajcsár lakta falu éppenséggel elképzelhetetlen. Valójában a török *as-lar* 'alánok, oszterek' népnévről van szó, de nem a jászok nevérdől, mint *Gombocz Zoltán vélte* (Összegyűjtött művei I. Bp. 1938. 95); e helynév már a jászok beköltözése előtti időből, 1229-ből adatolt és az *Oszlár* faluk a magyar törzsnévi helynevekkel szomszédosak, így a honfoglalóhoz csatlakozott alán népelem neve lehet (*Györffy*: Tanulmányok 55; *Studia Turcica*. Bp. 1971. 201, 211).

132. *otroci* (*Atrak—Otrokovec* Nyitra vm. 1156: *Otroc*) a szláv *otrok* 'rabszolga' szóból ered, de ez nem foglalkozásnév, hanem társadalmi réteg neve, mely esetleg személynévként vált helynévvé (vö. pl. 1277: *Otrochyk* szn. W. XII. 215).

133—135. *pastuši* (*Pásztó—Pastovce* Hont vm. 1135//1566: *Paztuh*, *Bakács*: Hont vm. 69; *Pásztó—Pastuchov* Nyitra vm. 1276: *Paztuh*, *Szentpétery—Borsa*: Reg. 2687. sz.; *Pásztó* Heves vm. 1138/1329: abbate *Pastuhiensi* MNY. 1936. 135; Cs. I. 55; pótlandó hozzá: *Túr-pásztó* pusztá Szolnok vm. 1281/1324: *Turpaztuha* Egri érs. gazd. lt. titkos lt. 4; Cs. I. 671); már Melich összevetette a szláv *pastuchŭ* szóval, amelynek első jelentése 'pásztor', de a délszlávban 'mén' jelentése is van (vö. *Šmilauer*: HST. 140), és az utóbbi mellett döntött a nevet személynévből eredeztetve (*HonfMg.* 223—224); bár Melich kalandos összevetése *Paztuch* és Mén-Marót személynévet illetően elfogadhatatlan, a személynévből való eredeztetés a szláv egyes számot tükröző *Pastuch* neveknél inkább elfogadható, mint a többesben feltételezett foglalkozásnév.

136. **pręsta(v)-jlei* (*Presztavnik—Prestavky* Bars vm. 1283: *Poroztolnuk ~ Proztolnuk* Gy. I. 467) Kr. értelmezése: 'farkas ellen védő építményt építő' elfogadhatatlan, nemcsak azért, mert ilyen szolgálatról nem tudunk, hanem mert Kr. a történeti névalak mellőzésével az új népetimológias névalakra támaszkodik. Inkább gondolhatunk a latinosított szláv *pristaldus* ~ magyar *poroszló* ~ *poroszló* névnek nyelvjárási -nik képzős változatára. A *poroszlóra* ld. *Knieszsa*, *SzJsz.* 439.

137—139. *pęsari* ld. *Peszér Heckenast* 117, ki nem jó indoklással mellőzte a Bars megyei *Peszér*-t (Gy. I. 466), ez ui. 1075 előtt lehetett királyi pecérek lakhelye; pótlandó: *Psarjevo* Zágráb vm. 1222: *Pzer* (*Thalčić* i. m. I. 50).

140. **pęsolovęci* (*Pačolaj — Obsolovce* Nyitra vm. 1156: *Poscolou*); Kr. a *pęš* 'kutya' és *loviti* 'vadászni' szó összetételéből eredezteteti 'kutyafogó' (?) jelentéssel; a modern szlovák név-

alakból kikövetkeztetett foglalkozásnév képzése és jelentése nem világos, ezért Kniezsával a magában álló helynév eredetét továbbra is homályosnak tarthatjuk (Századok 1939. 179).

141. *pkelnici* (**Peklin**—*Pekl'any* Sáros vm. 1373—1447: *Pekelnik* ~ *Pachlian* Cs. I. 306; mellé állítandó *Pekelnik* falu Árva vm. a dunaje ci vizválasztón, *Lipszky*: Rep.) megfelel az 1088/XII. századi cseh: *picarii qui dicuntur pkelnici* (CDB. I. 381) foglalkozásnévnek; az alapszó az ószláv *pkelo* 'tűz, pokol' s ennek *-nik* képzős származéka (vö. *Šmilauer*: HST. 149), mely váltakozik a *-jane* 'emberei' képzővel a *Peklin* helynévben; ebből Sáros megyében három volt. A *picari us* jelentése 'szurokfőző'.

142. *rataji* (**Ratej** eltűnt falu Tolna vm. 1325: *Ratej* Cs. III. 447; ide tartozó hn. Szabolcs vm. Kanyár határában: +1214/1334: *Ratheyfuze* F. III/1. 473) az ószláv *ortaj*-ből eredő *rataj* 'szántóvető' foglalkozásnév (vö. *Šmilauer*: HST. 133), mely a latin *arator* másik megfelelője (ld. *Krzemieńska—Třeštík* 1967. 98).

143. *rolsnici* (**Rolník**? Vas vm. 1388: *Rolnik* Cs. II. 789) az ószláv *orlji* 'szántóföld' szóból eredő szlovák *rol'a* szónak van *-nik* képzővel ellátott *rol'nik* 'földműves, paraszt' alakja (vö. *Šmilauer*: HST. 133). Az idézett helynévre egyetlen kétes adat van; mivel a XIII. századtól betelepített határszéli borostyánkői uradalom tartozékai közt szerepel, nem tekinthető Árpád-kori településnek és foglalkozásnévnek. Minthogy az *orlji* alapszó a bolgárban Орля, a macedonban *Orla* helynevekben jelentkezik (Uo.), magyarországi helynévi jelentkezése is talán inkább az *Arló*, *Orló*, *Orlyava* nevekben kereshető (*Lipszky*: Rep.), megjegyezve, hogy ezek sem foglalkozásnevek, és az *orl'nik* 'sas' szóból is magyarázhatók.

144—145. *rudnici* (2 **Rudnok**—*Rudnik*, Nógrád és Abauj vm.) a szláv *ruda* 'vörös vasas föld, gyepvas, érc' szónak *-nik* képzős alakja, mely cseh szolgálónépek felsorolásában +1088/XII. század: *ministerialibus qui vulgariter dicuntur rudnici* (CDB. I. 379), *ministeriale qui dicitur rudnik* (Uo. 384) alakban szerepel; jelentése azonban nálunk nem egészen egyezett a cseh *rudnik* mai 'Bergmann, bányász' jelentésével, mert az ide tartozó nevek Magyarországon többnyire nem vasbányák közelében találhatók, hanem bárhol, ahol gyepvas előfordul. Ezért e foglalkozásnév az 1015//1403-i pécsváradí összeírás *tributarii ferri*, ill. magyar *Vasas* foglalkozással azonosítható; ezek szolgáltatásának módját egy 1115/XII. századi cseh oklevél határozza meg: *qui debet solvere quinquaginta massas ferri* (CDB. I. 399). Kr. figyelmét elkerülte, hogy a *rudnik* foglalkozásnév a magyarországi helynévanyagban többnyire magashangú **Rednek** ill. mai **Rendek** alakban jelentkezik. Teljesebb felsorolásuk: 1. *Rudnok*—*Rudnik* falu Abauj vm. Jászó mellett K-re (1255: *Rodnuk* Gy. I. 136); 2. *Rednek* eltűnt falu Abauj vm. Füzértől K-re (1270: *Rednuk* Uo. 134); 3. *Rednik* patak Borsod vm. Tardona, Dédes és Vadna határán (1240: *Rednichpotoca* Uo. 811); 4. *Rednek* patak Gömör vm. Tornallya D-i határán (1361: riv. *Rednek*, *Ila*: Gömör megye IV. 131; 1367: fl. *Rednuk* W. XI. 615); 5. **Rendek* puszta Győr vm. Abda és Öttevény határában (Hnt. 1883, 1913); 6. *Rednek* hn. Komárom vm. Tömörd és Mocska között (1291: *Rednek* Str. II. 309); ? 7. **Rennek* sziget Moson vm. Oroszvár mellett (1304: ins. *Reynning*, 1306 ins. *Rennek* A. I. 94, 120); 8. *Rudnok* puszta Nógrád vm. Vilke határában Losonctól DDNy-ra (1393: *Rodnuk* Cs. I. 106); 9. *Rednek* patak Sáros vm. Sóvár határában É-ra (1285/1367: fl. *Rednykteu* TSz. 1964. 16 = + 1285: *Rednektev* W. XII. 437, 441; 1347: fl. *Rudnik* A. V. 30; fl. *Rennuk*, p. *Rennukkezy*, fl. *Rennukfeu* A. V. 54—56; 1349: *Rednikpotaka* ~ *Rednekpotaka* Uo. 342); 10. *Rednek* patak Sáros vm. Kapi és Iidegkút között (1349: riv. *Rydnik*, fl. *Elewidnyk* A. VII. 102); 11. *Rodnuk* völgy Somogy vm. Magyaré (Buzsák) határában Somogyvártól ÉNy. (1270: in valle *Rodnuk* H. III. 16); 12—13. *Rajding* patak és falu, valamint *Rejding* patak Sopron vm., Sopron és Kőszeg között (1222: per minore *Rednik* cadit in maiorem *Rednik*, *Rednik potok* Bgl. I. 89; 1225: riv. *Rudnyk* Uo. 104; vö. *Moór* i. m. 49, 100); 14. *Rendek* hn. Szabolcs (ma Hajdú) vm. Nádudvar határában (1795: *Rendek patak* Hajdú-bihari kéziratós térképek. Debrecen 1970. 320; *Rendek* psz. Hnt. 1913); 15. *Rendek* helység és vár Szerém vm. 1315: *Rednuk* A. I. 380; Cs. II. 237; talán a mai *Veliko* és *Malo Radince* Sremska Mitrovicától ÉK-re); 16. *Rednekfej* hn. Torna vm. Teresztenye határában (1272: *Rednekfej* Z. I. 31); 17. *Rednek* hn. Ugoicsa vm. Salánk határában (1295: fl.

Radnuk Károlyi I. 23; 1425: fl. *Radnok* Szabó I.: Ugocsa megye 398; 1414, 1551: *Rednek* Uo. 465); 18. *Ajkarendek* falu Veszprém vm. (1268: *Rednek* F. VII/5. 348; 1270: *Rydnuk* Cs. III. 249); 19. *Csabrendek* falu Zala vm. 1344: *Rennek*, 1355: *Rednuk* Cs. III. 98); 20. *Rednek* patak és falu Zala vm. Muraköz (1298: *Rednuk* W. X. 326—327); 21. *Rendek* hn. Zala vm. (+1024/1350: Apathy penes *Rednek* P. VII. 480; ma *Rendeki patak* Alsónemesapáti határában: Zala megye földrajzi nevei. Bp. 1964. 43/53); 22. *Rendek* patak Zala vm. Csonkahegyhát és Kislengyel határában (Uo. 53/68, 78, 84, 72/22); 23. *Rendek* [patak] hn. Zala vm. Csesztreg, Zalabaksa, Kerka-barabás és Lentikápolna határában (Uo. 134/119, 137/6, 141/46, 148/28). 24. *Rudnikpataka* h. Szepes vm. Zsegra és Szék között (+1246/1388: *aqua Rudnekpathaka* Szentpétery: Reg. 832. sz.).

146—147. *rybari* (*Ribári*—*Ribáre* Trencsén vm. 1208: *Ribnic*, 1439: *Rybary*, *Fekete Nagy*: Trencsén megye 179; *Halászi*—*Ribáre* Zólyom vm. 1254: *Halaz*, *Heckenast* 103) a *ryba* 'hal' szóból képzett *rybar* 'halász' foglalkozásnév; a *rybnik* jelentése a régi és a mai szláv nyelvekben 'halastó' (vö. *Šmilauer*: HST. 156). Ezen az alapon a *Ribnik* ~ *Ribnyak* adatok (*Heckenast* 118) törlendőek a foglalkozásnevek közül, noha halászatra utalnak.

148. **sapari*, *capari* (*Szapár* Veszprém vm. 1341: *Zapar*) állítólag a délszláv *capa* 'kapa, tálcá' szóból képzett *capar* foglalkozásnév lenne 'kapás' jelentéssel, amivel szemben vö. a *kopači* alatt elmondottakat. Egyetlen adat lévén, nem vehető komolyan számba.

149. **sěkači* (Magyaré falu másik neve 1280: *Sykach*, 1421: *Sykocs*, Zala vm. Cs. III. 80) állítólag a *sěkati* 'vágni' igéből képzett foglalkozásnév lenne 'vágó' jelentéssel; az eltűnt helynév szókezdő hangja azonban *s-* (*š*)-nek olvasandó, s így a magányos bizonytalan adatra épített etimológia elfogadhatatlan.

150. *smolbnici* (*Szolmlok*—*Smolnik*, Gömör vm. 1247: *Sumulnuk*) bizonyára a szláv *smola* 'szurok, gyanta' szóból ered -*nik* képzővel, de mint Kr. is utal rá, 'gyantás, szurkos hely' elnevezése is lehet. Jászó 1255-i határelírása szerint éppenséggel pataknev volt és Szolmlok falu még nem települt meg (vö. Gy. I. 98—99); foglalkozásnévi használata nem igazolt.

151—154. *sokači* ld. *Szakács* *Heckenast* 119.

150—162. **sokoli* (**sokolbi*) (*Szokol* ~ *Szakály* falvak Nógrád, Abaúj, Sáros és Tolna vm.; *Szokolóc* — *Sokolovce* Nyitra vm.) a *sokol* 'solyom' szóból vezethetők le, de a többes *sokoli* 'solymok' ugyanúgy nem tekinthető foglalkozásnévnek, mint a -*bye* képzővel feltételezett névalak. Ténylegesen a solymár szláv neve *sokolnik* és *sokolar*; az előbbi található Morva- és Lengyelországban (*Krzemieńska* — *Třeštík* 1967. 96), de minálunk hiányzik; az utóbbi viszont Krassó megyében *Szokolár* (1363: *Zakalar* Cs. II. 107) alakban jelentkezik. A cseh névanyagból a *Sokoleč* nevet vonják ide (vö. még *Šmilauer*: HST. 166). — A magyarországi solymár telepeket az egy *Solymár* falun kívül Solymos helységneveink jelölték (vö. Dl. 26359 nyomán *Csánki*, Századok 1883. 545). *Solymos* falvak voltak a következő megyékben: Arad (Gy. I. 184), Bars (Uo. 473), 2 Bihar (Uo. 661), Bodrog (Cs. II. 207), Doboka (A. I. 516), Erdélyi Fehér (*Iczkovits* 61), Heves (Cs. I. 64), Hunyad (Cs. V. 64), Kolozs (Uo. 401), Küküllő (Uo. 893), Liptó (*Húščava* i. m. 21—22), Nyitra (Str. I. 516), Szolnok, Belső- (Cs. I. 563), Temes (Cs. II. 61), Turóc (*Úrhegyi E.*: Turóc megye helynevei. Bp. 1939. 24), 2 Udvarhely (*Lipszky*: Rep.), Ung (Cs. I. 398), Zaránd (Uo. 744: *Solymosfalva!*), végül Kővár-vidék (*Lipszky*: Rep.). Ezek közül a lipitai *Solymos* párhuzamos szlovák neve *Sokolče*, s így még valószínűleg ez sorolható be a solymásznevek közé.

163. *sol'ari* (*Szalárd* Vas vm. 1428: *Zolard* Cs. II. 801) a szláv *solb* 'só' szóból képzett *solar* foglalkozásnévnek magyarázva, melynek a mai szláv nyelvekben 'sókereskedő' jelentése van. Az ide vont vasi és bihari *Szalárd* (Gy. I. 664) azonban inkább lehet személynévi eredetű; *Salardus* X. századi magyar kalandozó vezér volt (*Gombos* II. 1473). *Szalár* helynevet nem ismerünk.

164—166. *solbnici* (3 *Szolnok* helység Szolnok, Zemplén és Moson vm.) ugyancsak a *solb* 'só' szóból -*nik* képzővel feltételezett foglalkozásnév. Ezt a Šafarik óta elterjedt nézetet Melich János cáfolta meg (HonfMg. 232—242). Egyrészt a régi szlávban is meglévő *solbnik* nem foglalkozást, hanem sóval kapcsolatos tárgyat vagy helyet jelentett, másrészt a hajdan *Zounuk*-nak

írt vár nevét első ispánjáról, *Zounuk*-ról kapta, akinek leszármazottai, a *Zounuk* nembeliek a vár körül voltak birtokosok az Árpád-korban (Uo.; *Karácsonyi*: MNemz. III. 73—75; *Győrffy*: Tanulmányok 14, 20—21).

167. **stragari* (*strgari* ?) (*Szragar* Szepes vm. 1286: *Zragar*) állítólag az ósláv *storžb* 'ör' ill. *storža* 'örtség' szó (vö. *Šmilauer*: HST. 170) továbbképzett alakja 'erdőr, gyepüvédő' jelentéssel; e magyarázat azonban nyelvészetileg elfogadhatatlan; a jelzett szó ui. a helynévanyagban *Straža*, *Strážky* alakban jelentkezik (Uo.). A *strgari* 'esztergályosok' névből való eredeztetés alakilag megfelelne, csak kérdéses, hogy a még 1286-ban is lakatlan Táttra-alji *Zragar* földön volt-e korábban iparos falu (vö. *Fekete Nagy*: Szepesség 232—234).

168—171. *strgari* ld. **Esztergár** (**Esztergály**) *Heckenast* 99—100.

172—175. *svinari* (4 *Szenyér* ~ *Szinyér* falu Zemplén, Heves, Tolna és Somogy vm.) a *sviña* 'disznó' szóból képzett foglalkozásnév, amely a csehországi +1088/XII. századi összeírásban *porcario qui sclauice dicitur zuinar* (CDB. I. 382) alakban szerepel. Hazai példái: 1. *Szinyertelke* Heves vm. (1421: *Zynertelke* Cs. I. 71); 2. *Szenyér* Somogy vm. (1331: *Seyner* [o: *Scyner*] Cs. II. 583); 3. *Szinyér* (váralja) Szatmár vm. (1490: *Zynyr* Cs. I. 467); 4. *Szenyér* Tolna vm. (1403: *Zynner* Cs. III. 452); 5. *Szinyér* Zemplén vm. (1438: *Zyner* Cs. I. 363); 6. *Szinyar*—*Svinjar* Pozsega vm. (*Lipszky*: Rep.); 7. *Szinyarczi*—*Svinjarci* Körös vm. (Uo.). — Magyar megfelelője: **Disznódóv** (*Gyisznó*) 1. *Disznó* Somogy vm. zselici kanászfaluk (1240 k.: *X vülle subulcorum* . . . *que vlgō nuncupantur guznoo* P. I. 786, vö. Gy. I. 385); *2. *Disznó* Somogy vm. Gadány mellett, ahol *Szenyér* 2. is található (1338: *Geyznou* A. III. 462; Cs. II. 601); ez lehet sima állatnév is, mint a somogyi *Disznó-Apáti* (1055: *Gisnav* P. X. 491; 1267/1297: *Gesnov* vel *Apaty* Uo. 786), mely disznótartás emléke lehet, mint *Ártánd* (Str. III. 253; vö. *Heckenast* i. m. 10). 3. *Disznó* — helynév Győr vm. (1228/1491: *Gyznoou[uel]* W. I. 251). Vö. még OklSz. 1140.

176. **sqdbnici* (*Szandalék* pusztá Szabolcs vm. +1067/1267: *Zondonek*); a végső fokon *Moór* feltevésén (ZONF. VI. 119; vö. *Kniezsa*: AECO. IV. 405; *Stanislav* i. m. II. 464) nyugvó etimológia szerint az ósláv *sqdb* 'eszköz, edény, hajó' (vö. szlovák *sud* 'hordó') -*nik* képzős származéka és ezek készítőit jelentette volna. Ilyen foglalkozásnevet azonban a szláv nyelvekben nem ismerünk. Inkább lehet gondolni az ósláv *sqdb* 'törvény, ítélet, bíróság' képzős alakjára, ez ui. Oroszországban *Суднику*, *Судниково* helynévben is jelentkezik (*Šmilauer*: HST. 168). Mivel egyetlen helynév található belőle Magyarországon, a bizonytalan jelentésű szláv helynév kétesen sorolható a foglalkozásnevek közé.

177—191. *ščitari*, ld. **Csatár** (**Csitár**) *Heckenast* 94—97, melyhez megjegyzendő, hogy a Cs. 11. szám alatti adat valójában két hely: *Csitárpatak* és *Csitári kápolna* Hont falutól DK-re fekszik, míg *Csitárpusztá* tőle DNy-ra Bernecebaráti területén (ld. 1 : 75.000 térkép). — Pótlendő: Cs. 33. **Csatár major** Sopron vm. Csorna határában (Hnt. 1882; vö. Hnt. 1913).

192. *ščitbnici* (**Csetnek** Gömör vm. 1258/1334: via *Chytniki*, *Ila* i. m. II. 150) a szláv *ščitb* 'pajzs' szó -*nik* képzős alakja 'pajzsgyártó' jelentéssel, vö. a lengyel *Szczytniki* (*Šmilauer*: HST. 178) és szlavóniai *Stitnik* (Cs. II. 425) helyneveket. A *ščitár* foglalkozásnév más nyelvjárásheli megfelelője.

193—200. *tesari*, ld. **Taszár** *Heckenast* 126—127.

201—204. *tlmači* (4 **Tolmács** falu Nyitra, Bars, Nógrád és Zala vm.) állítólag a cseh és egyéb szláv *tlmač* 'tolmács' foglalkozásnévből eredne és tolmácsok faluját jelölte volna. Megjegyzendő, hogy a török *tylmač* 'tolmács' szó nem a szlávon keresztül került a magyar nyelvbe és honosodott meg Magyarországon (vö. *Kniezsa* SzJöv. 772). A helynévnek a *tolmács* foglalkozásnévből való eredeztetése valószínűtlen, mert a tolmács udvari tisztség volt, nem pedig falut alkotó szolgáló népség. A név elsősorban a besenyő *Talmács* törzsnévből magyarázható, amit a Szeben megyei *Talmács* falu besenyő környezete igazol (vö. *Győrffy*, KCsA. I. kieg. 442; Századok 1958. 576—577; Történeti Szemle 1964. 4). A Taksony fejedelem idejében (955—970) Magyarországra költözött és a nyugati határra telepített besenyő tolmácsok neve maradhatott fenn a Morva-völgyi, Uherské Hradište fölötti *Tlumačov* és a stájerországi, Mura-völgyi *Tilmitsch* nevében,

míg a magyaroktól független cseh határőrtelep a bajor—cseh határ mellett *Tlumačov* (1325: *Dlumaczowo, villa Chodonum*, ld. *A. Profous—J. Svoboda: Mistni jmena v Čechách. Pragae 1957. IV. 342*, ahol is a *villa Chodonum*-ban levő *chodž* szó jelentése 'Grenzwächter, határőr' (*Šmilauer: HST. 78*). Bár nem lehetetlen, hogy talmács-besenyő határőrök a cseh fejedelmek szolgálatában is állottak, mint ahogy a bizánci császárnak is voltak *Τουλματζιοι* katonai segédnépei (vö. *Moravcsik: Byzantinoturcica II° 318*), megfontolást igényel, hogy a *Dlumaczowo* névben nem az Elba-menti szláv *daleminc ~ glomač* törzs neve rejlik-e.

205—213. *tovarbnici* ld. *Tárnok Heckenast 125—126*.

214. **taqari* (*Tugár — Tuhár* Nógrád vm. ??1103/XIII: *Tugari*) állítólag a **taqa* 'donga' szóból képzett foglalkozásnév lenne 'kötél segítségével fát hajlító' jelentéssel. Ilyen foglalkozásnév azonban nem mutatható ki, s magyar helynévben a nazális sem tűnt volna el. A cseh, szlovák, lengyel és szerb-horvát *tokar* 'esztergályos' esetleges idevonása kérdéses.

215. *takači* ld. *Takács Heckenast 124*.

216—222. *vinari* (5 *Vinár* és 2 *Vanyarc*); ezek közül 'szőlőműves' foglalkozásnévnek elfogadható: *Vinár* puszta Hont vm. (1388: *Wynar* Bakács: Hont vm. 219); 2. *Vinár* Veszprém vm. (1221: *Winar* P. I. 651, vö. uo. 244 és Cs. III. 260); 3. *Vinér* (*Vinár*) puszta Fejér vm. (1369: *Wynar* Cs. III. 357); 4. *Unár* Tolna vm. (1250: *Winar* Cs. III. 456); ezek a szláv *vinu* 'bor' szóból képzett *vinar* 'vinitor, szőlőműves' szóból erednek, mely ismert a cseh, morva és lengyel szolgálonépi helynevek között (*Krzemieńska—Třeštík 1967. 96*). Nincs szláv *Vinár* névről szó a Pozsony megyei szlovák *Vajnori* falunév esetében, ez ui. a német *Weynarn* átvétele, ez pedig a magyar *Szőllős* név (1291: *Zeuleus* Teleki: Huny. VI. 199) fordítása; a falu másik, magyarok használta neve *Prácsa* (1290: *Parachan* Uo.) ered az itt lakott dunai szlovének nyelvéből. Hogy az utóbbi név kapcsolatban áll a cseh, morva és lengyel szolgálonépi helynevek között számon tartott *Práče* 'mosó' névvel, azt *Stanislav* II. 432 feltevése nyomán *Krzemieńska* és *Třeštík* is lehetségesnek tartja (ČSČH. 1964. 648). Magyar viszonylatban ezt valószínűsíti, hogy az eltűnt *Precse* (*Piricse*) faluban (Győr vm. Cs. III. 555; P. I. 218—221), melynek névalakjai a kétes 1153-i *Pririza* (Uo. 602) nevet nem számítva 1221: *Preccha* (Uo. 651), 1240 k.: *Preche* (Uo. 774—775), 1221-ben más népek között öt „mosó” is lakott: *quinque pedisequas ad lavanda vestimenta, altaria et mensalia abbatis atque fratrum* (I. h.).

Mivel a *vinar* 'szőlős' foglalkozásnév Csehországban helynévben *vinarec* ill. *vinarci* alakban is előfordul (pl. 1177: *Vinarec* CDB. I. 224; XIII. sz.; *Winari* Uo. II. 422), indokolt keresése magyarországi helynévben. Moór *Vanyarc—Vonyarc* helyneveinket vonta ide (ZONF. VI. 113), amit Kr. is elfogad. Ezt a magyarázatot a *Vanyarc ~ Vonyarc* nevekben mutatkozó etimologikus *-ny-* teszi kétségessé, mely már a középkori adatokból is igazolható: *Vonyarc* Zala vm. (1335: *Unorch*, 1433: *Wanyarcz* Cs. III. 124); *Vanyarc* Nógrád vm. 1286/1291: *Wonorch* H. VI. 315, 1391: *Wanyarch* Cs. I. 110); *Vinyarecz ~ Vinyarci* Körös vm. (Lipszky: Rep.). Azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy a helynév nem a *vinu* 'bor', hanem a *vygna* 'Schmiede, Esse', 'kovácsműhely, kohó' (*Šmilauer: HST. 194*) származéka, az utóbbi Veszprém megyében *Vinye* helynévben maradt fenn (*Heckenast, Vaskohászat 140, 157*), de *vinye* székely tájszóban is él (*Kniezsa, SzJsz. 781*). Ha a vonyarcai *Vashegy* neve visszavezethető a középkorba, ez az utóbbi magyarázatot támogatja.

A *Heckenast* által (i. m. 123) mellőzött *Szőllős* helyneveket, melyeket a *vinitor* magyar megfelelőjének tartunk, az alábbiakban soroljuk fel röviden megyék szerint: 1. Abaúj (Cs. I. 219); 2. Arad (Gy. I. 186); 3—4. Bács (Uo. 234; Cs. II. 164); 5—7. Baranya (Gy. I. 393—394); 8. Bars (Uo. 478); 9. Bihar (Uo. 672); 10. Bodrog (Uo. 729); 11—12. Borsod (Uo. 809); 13—15. Csanád (Uo. 872. Cs. I. 704); *16. Doboka (F. IV/1. 393); 17. Fejér (Cs. II. 351); 18. Győr *Szőllős-Megyer* (Cs. III. 552); 19. Heves (Cs. I. 72); 20. Hont (Bakács: Hont vm. 172); 21. Keve (Cs. II. 120); 22—23. Komárom (Cs. III. 515); 24. Krassó (Cs. II. 104); 25. Küküllő (Cs. V. 898); 26. Nógrád (Cs. I. 108); 27. Nyitra (Karácsonyi: MNemz. II. 348); 28. Pozsony (Teleki: Huny. VI. 199); 29. Somogy (Cs. II. 648); 30. Szabolcs (A. I. 458); 31. Szászföld, Segesvárszék (ZW. II. 56); 32. Szerém

(Cs. II. 254); 33. Tolna (Cs. III. 453); 34. Torna *Szőllős-Ardó* (Cs. I. 237); 35. Torontál (Cs. II. 128); 36. Ugocsa (Cs. I. 430); 37—38. Valkó (Cs. II. 355); 39. Vas (Uo. 801); 40—42. Veszprém (Cs. III. 254); 43—45. Zala (Uo. 113); 46. Zaránd (Cs. I. 745); Zemplén (Uo. 363).

223—224. *voderadi* (Vedröd — *Voderady* Pozsony vm. 1243: *Wedered* Str. I. 347; *Vogyerád* — *Voderady* Nyitra vm. 1113: *Vvederat* Fejérpataky: Kálmán király okl. 57) a csehországi +1088/XII. századi *Voderadeh terra . . . cum ministerialibus aquariis* (CDB. I. 375) adat alapján elfogadható szolgálónépi helynévnek, csupán nem világos, hogy miféle „vizes” embereket kell érteni rajtuk; Du Cange (I. 346) a középlelatin *aquarius* szónak 'serviens qui portat aquam', 'officium monasticum, cui aquarum seu piscationis cura incumbat' jelentést ad. Heckenast fenntartása, mely egy „vizet szeretők” értelmezésen alapul (i. m. 131), nem indokolt.

225—233. **vozokani* (9 *Vezekény* — *Vozokani* falu Bars, Hont, Nyitra, Pozsony, Sopron és Heves vm.) állítólag a szláv *vozo* 'szekér' szónak a *kaniti* 'kívánni, követelni' igével való összetételéből eredne és a 'fuvaros, szekeres' szolgálónépek szláv elnevezése lenne. E magyarázat fő nehézsége, hogy a középkori adatok számai szerint a falunév *Vezeken* ~ *Vezekin* alakban jelentkezik (vö. pl. Gy. I. 485—486), s ugyancsak magashangú *Vezeken* alakot tüntet fel a Sopron megyei *Veszékény* falu és nemzetség neve (Karácsonyi: MNemz. III. 133), de egy mélyhangú *Vozokaniból* nehezen is fejlődhetett volna a magyarban *Vezekény*. Nincs adat arra sem, hogy a *Vezekény* falubeliek szekeres szolgálatot láttak volna el; egyedül *Vezekény* falubeli „csöszökről” tudunk: 1269: terra *Wezeken* vocata in comitatu Huntensi . . . , quam quondam *preconum* fuisse asserebant (Str. I. 565—566; Gy. I. 485); a szláv hangzású névnek e szolgálattal való összekapcsolása nem igazolt. Nehezen kereshető a délszláv *vozar* 'fuvaros' szó a két dunántúli *Vaszar* helynévben (Cs. III. 259, 457), mert a szl. z magyar sz megfelelése magyarázatlan.

234—238. *zlatnici* (5 állítólagos *Zlatnik* falu Bars, Nyitra, Sáros és Zala vm.); bár a nyugati szláv nyelvekben a *zlato* 'arany' szóból eredő *zlatnik* jelentése 'aranyműves' és helynevekben is jelentkezik (*Krzemieńska—Třeštík* 1967. 97), hogy a régiségben a *Zlatnik* helynév mennyiben takart foglalkozásnevet, és mennyiben felelt meg egy „aranyos” jelzős helynévnek (így *Kniezsa*, Századok 1939. 174), az alig dönthető el. Kr. adatfelsorolása hibás. Az 1156-i *Zaltinc* falunév (234.) azonosítása a barsi *Zlatno* — *Kisaranyos* (1406: *Zalathna* Zs. II. 4441. sz.) faluval kétséges; ez valamint a nyitrai *Zlatnik* (1390: *Aranyes* Zs. I. 160. l., 1398. sz.) olyan magasans fekszik egy hegyi völgyben, hogy kora Árpád-kori megléte kétséges volna. Az 1156-i adatot *Kniezsa* a barsi *Szalatnok*kkal (1341: *Zalathnuk* i. h.) azonosítja, s ez esetben 234. és 235. egybeesik. A sárosi *Zlatnik* (236.) nem jól adatolt; esetleg *Aranyos* (Cs. I. 289) rejlik mögötte. Ténylegesen a zempléni *Zlatnik* magyar neve *Aranyospatak* volt (Lipszky: Rep.) és a szepesi *Aranyos* faluban 1262-ben „aranyadó” királyi szolgálatok laktak (*Fekete Nagy*: i. m. 167). E helynevek sora kiegészítendő a temesi *Zlatinik* (Cs. II. 70), valamint a számos *Aranyos* falu nevével; ténylegesen feltehető, hogy aranyosásról kapták nevüket, de hogy mikor működtek ott aranyosók és mely esetekben áll velük kapcsolatban a név, csak beható településtörténeti vizsgálattal dönthető el. A délszláv *zlatar* 'aranyműves' jelentkezik a Varasd megyei *Zlatar* patak és falu nevében (*Lipszky*: Rep.), továbbá vö. a máramarosi *Ötvösfalva* ruszin *Zlatarca* ~ *Zlatarova* nevét (Uo.).

239—240. (*žemliari* *Zsemliér* — *Žemliari* falu Bars vm. +1075/1217: *Semlar*, 1209: *Semellar* Gy. I. 489 és *Zsemliér* pusztá Veszprém vm. 1436: *Semleer* Cs. III. 261) feltevés szerint a német eredetű szláv *žemla* 'zsemlye' szóból 'zsemlesütő' értelmezéssel. Ha a német szó már korán behatolt a helyi szláv nyelvjárásokba (a XIV. századvégi Besztercei szójegyzékben már mint magyar szó szerepel!); a helynév 'kenyérsütő' értelmezéssel elfogadható. A megfelelő magyar foglalkozásnév *kenyérsütő* volt; falunévben: **Kenyérsütő** Tolna vm. (1397: *Kwnyersythew* Cs. III. 434) és *Kenyérsütő-Ság* Sopron vm. (1357: *Kenersytou Saagh* Uo. 627). A szláv *pekar* 'pék' helynévanyagunkban nem adatolt.

241. *žrnoseci* (**Zsarnószeg** pusztá Hont vm. 1293: *Sornazeg* F. VI/1. 262) a szláv *žrnny* 'malomkő' és a *sěkati* 'vág' összetétele (*Šmilauer*: *Vodopis* 497), amit ugyanazon hely párhuza-

mos magyar *Bánya* elnevezése (1246: terra *Bana*, *Bakács*: Hont vm. 220) és a megfelelő cseh *Žernoseky* hn. igazol, ahol a régészek félkész malomköveket tártak fel (*Krzemieńska—Třeštitk* 1967. 81—82). Bár a magyar *bánya* szó szláv eredetű, a 'bánya' jelentés csak a magyarban fejlődött ki (vö. *Knieszsa*: SzlJsz. 76).

Áttekintve a Kr. által lajstromba foglalt foglalkozásneveket, megállapíthatjuk, hogy a 68 foglalkozásnévnek magyarózott helynév közül kb. a fele nem fogadható el koraárpádkori udvari szolgálónép szláv neveként, és túlnyomó részt nem is tekinthető foglalkozásnévnek; 13 a magyar nyelvben is használt foglalkozásnév volt, mellyel főként magyarok neveztek el szolgáló falukat s csak kb. 20 mondható olyannak, amelyek csak a Kárpát-medence Árpád-kori szláv lakói használták. Ebből is az következik, hogy a fenti nevekre épített formai osztályozás és nyelvföldrajzi következtetés minden szilárd alapot nélkülöz.

A foglalkozásnévi típusok közül tényleg elfogadható az, amit Šmilauer is megállapít,¹²⁸ a denominális *-arb* (pl. *tesarb*), és alkalmilag az összetett, de nem sajátosan foglalkozásnévi *-nikb* (pl. *bartnikb*), valamint a deverbális *-ačb* (*-čb*) (pl. *kovačb*) és *-bcb* (pl. *lovbcb*), de kétesen sorolhatók ide a nem foglalkozást jelentő szók egyes nominativusi alakjai (pl. *čeladb*) és egyszerű többesei (pl. *sokoli*). Ami végül az összetett foglalkozásneveket illeti, az elfogadható névmagyarozatok (pl. *žrnoseki*) mellett több igazolatlan magyarózat akad (pl. *vozokani*).

Kétségtelen, hogy a művelési hely megnevezése pl. *Bánya*, *Halastó* — *Ribnik* ott folyó speciális munkát is feltételez, továbbá a foglalatosság tárgya, pl. *Vas*, *Saht* (Só), *Artánd* kapcsolatban állhat az ott művelt foglalkozással, de egyik sem foglalkozás vagy szolgálat megnevezése, a magyar *Agár* és szláv *Sokol*, *Jastreb* típusú nevek pedig főleg személynévként váltak helynévvé, s így megnyugtatóan nem sorolhatók ide.

Viszont foglalkozásnév jellegűek akadnak a 'szolgálati hely, szolgálat tárgya' + *jane*, valahová tartozó emberek' jelentésű képzővel összetett nevek között; ilyen a szláv *dvor* és *dvorec* 'udvar(d)' tovább képzett *Davorán* - *Dvoranj* és *Davorcsány* - *Dvorčany* alakja; ezek jelentésileg többé kevésbé megfelelnek a magyar *udvarnok* szónak. Ide sorolható a szláv *brod* 'gázló, rév' szóból képzett *brod* + *jane* jelentkezése *Brogján* és *Braján* alakban, ez gázló és rév mellett való lakáson kívül révész foglalkozásra is utalhat. Ilyen végül az említett *peklo* 'szurok' szóból továbbképzett *Peklény* helynév (ld. fentebb).

A korai szláv foglalkozásnévi helynevek további kutatásának útja a kora-középkori szolgáló rendszer megismerése és a latin forrásokból ténylegesen igazolható szolgálatok szláv nevének megkeresése. Ilyen úton indult el Matuš Kučera, s történetileg megalapozott kutatásaiban sokkal realisabb eredményekre jutott.

Kučera habilitációs dolgozatának német nyelvű kivonatában: *Anmerkungen zur Dienstorganisation im frühmittelalterlichen Ungarn* (1970) az Árpád-kori szolgálónépek rendszerét az írott források oldaláról közelítette meg. A történeti anyagra támaszkodó és a középkori állam funkcióira figyelmet fordító társadalomtörténeti szintézisében lényegében helyes eredményre jutott, amihez nem csekély mértékben az segítette hozzá, hogy szemlélete nem kizárólagosan nagymorva-szlovák központú, hanem figyelemmel volt a párhuzamos cseh és lengyel fejlődésre.

Abban, hogy munkájában nem jutott minden szempontból megnyugtató eredményre, egyoldalú szlovák iskolázottsága, az általa felhasznált magyar iroda-

¹²⁸ Osidleni Čech ve světle mistnich jmen. Praha 1960.

lomban való hiányos tájékozódás, és nem csekély mértékben az akadályozta, hogy a Kárpát-medence kora Árpád-kori gazdaság- és társadalomtörténetében a kutatás új utakra lépett, s a legfrissebb eredmények nem közkeletűek. A magyar—szláv viszony kérdésében Kučera csak Moórnak elavult, múlt századi nézeteket meg-alapozatlan új ötletekkel vegyítő cikkeire támaszkodott, s az elfogultnak ítélt Kniezsza eredményeitől sommásan elhatárolta magát. Kučera nem ismerte fel, hogy Kniezsának a nagysága abban áll, hogy tárgyilagos maradt a kutatásban: szlovák származása ellenére elzárkózott az ábrándkergető és mítoszgyártó szlovák múltkutatástól, ugyanúgy, mint ahogy értetlenül állt a roinantikus hun-magyar őstörténészkedéssel szemben.

A Kučera munkájában található kisebb elírások kijavításához Heckenastnak a Kučera könyvével egyidőben megjelent munkája szolgálhat segítségül. Kučera dolgozata azon kevés kora-középkori tárgyú szlovák történeti tanulmány közé tartozik, amelyből tanulni lehet.

A magyarországi szolgálónépek kialakulásának kérdéséhez 1971-ben Peter Ratkoš szolt hozzá Heckenast művének ismertetése kapcsán.¹³⁰ Bár elfogadta Heckenast azon nézetét, hogy e rendszert Magyarországon Árpád fia, Jutas építette ki, mert így időben közelebb került a feltételezett nagymorva és pannonszláv eredethez, élesen elítélte Heckenastot s vele együtt Kučérát a rendszer magyarországi eredeztetése miatt.

Ratkoš cikkének és más ide vonatkozó tanulmányainak alapvető hibája, hogy nem a múlt jelenségeinek tárgyilagos feltárására törekszik, hanem arra, hogy a szlovák népnek dicső múltat rajzoljon meg, olyan múltat, amely fölényérzetet biztosít hívőinek és vallóinak más népek felett.

Ratkoš módszerének lényege, hogy a mai etnikai viszonyokat és esetenként a politikai határokat is visszavetíti a kora középkorba, olykor meg a mai szlovákság lakterületén és politikai határain messze túl terjeszti. Ugyanakkor az előidő-kig visszavezetett szlovák nép művelődési szintjét olyanféle fejlettségűnek tételezi fel, mint amelyet a szlovákság középkorvégi megismerésekor tűntet fel, ezzel szemben a Kárpát-medencében megjelenő magyarokat fejletlen barbár hordának rajzolja meg. Ebből az egymás mellé állításból nemcsak az következik — idézem Ratkošt — „a magyar martalóc csapatok”, mint „alacsonyabb kulturális és gazdasági színvonalon álló hódítók igázták le a fejlettebb, etnikailag idegen lakosságot”, főként a szlovákokat, hanem az is, hogy művelődést nem csekély mértékben a szlovákoktól tanultak.¹³¹

A X. századi szlovák—magyar viszonynak ezt az elképzelését azonban egykorú forrás nem támogatja, s ha szembesítjük mindazzal, amit a történeti szociológia az etnikai viszonyok alakulásáról, és a településtörténet Kelet-Közép-Európa erdős hegyeinek kolonizálásáról megállapított, olyan ellentmondásokkal találjuk magunkat szemközt, melyeket a szlovák kutatóknak nem sikerült feloldaniok. Az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán — Magyarországon Szűcs Jenő eredményei révén¹³² — vált mind nyilvánvalóbbá, hogy az I. évezred Európája etnikai tekintetben fortyogó kohónak tekinthető; benne a különféle törzsek az ezredforduló táján álltak össze és szilárdultak meg új elrendezésben. A néppéválás pedig az ekkor kialakult uralmi keretek szerint történt, s ebben meghatározó sze-

¹²⁹ I.d. 30. jegyz.

¹³⁰ Historický Časopis 1971. 385—396.

¹³¹ Tudomány és Társadalom. Bratislava, 1969. 1. sz. 11—22.

¹³² Vö. legutóbb a Nemzetiség a feudalizmus korában c. kötetben. Bp. 1972. 9—71.

repe volt az erős katonai kísérettel rendelkező dinasztiaéknak. Az avarok bukása után Mojmir katonai kíséretével egyesíteni tudta a Morva folyó környékén lakó szlávokat és utódai a IX. század folyamán létre tudtak hozni egy olyan központi hatalmat, amelynek keretében létrejött a morva nép, ugyanakkor Nyitra elfoglalásával és Pribina elűzésével meg tudták akadályozni, hogy a Nyitra-vidéki szlovének egy önálló uralmi keretben országot hozzanak létre és alattvalóikat néppé szervezzék, de arra már rövid volt uralmuk, hogy a környező szláv törzsek alávetésével egy nagy morva népet hozzanak létre. A morva uralom alól felszabadult galíciai fehér horvát viszlyánok átmenetileg létre tudtak hozni Krakkó központtal egy „országot”, de 955 után a cseh I. Boleszláv, 992-ben pedig a lengyel Meskó terjesztette ki uralmát rájuk, így népiségük megszűnt s a Piasztok lengyel államában lengyelekké váltak.

Az avar hatalom 800 körüli bukásával a Kárpát medencébe több irányból költöztek újabb szláv törzsek; név szerint ismerjük a Pannoniában lakó „dunai szlovéneket” és a bolgárokat, valamint két a Balkánról felköltözött törzset (timocsán és brodnik), szlovák törzsről vagy népről azonban még több, mint félezer éven át nem hallunk. Valójában egy észak-kárpáti nép kialakulásának a kora-középkorban nem voltak meg sem a földrajzi, sem a gazdasági, sem a társadalmi előfeltételei: A szlovák lakterület a XI. századig betelepítetlen erdővidék volt, egyes folyóvölgyek gyér lakossága nem alkotott etnikai egységet, de gazdaságilag is erőten volt arra, hogy egy kizsákmányoló apparátust eltartsion. Ténylegesen nincs adat rá, hogy a mai Szlovákia területét hosszantartóan uralta volna egy erős katonai kísérettel rendelkező dinasztia, mely összefogta volna a különféle folyóvölgyekben lakó gyér szlávságot.

Ratkoš ezt a nehézséget megpróbálja áthidalni azzal, hogy egy poraiból megelevenedő nyitrai hercegséget tételez fel a IX-XI. században. Ennek a feltevésnek azonban alapvető nehézségei vannak.

1. Az avar és magyar uralom között, a IX. században kimutatható, hogy Nyitra Pribina, majd egy morva herceg székhelye volt, tartományának kiterjedése azonban ugyanolyan ismeretlen, mint alattvalóinak nyelvi megoszlása. Ez a rövidéletű tartomány mindenesetre megelőzte az európai etnikumok kialakulását; ne feledjük, hogy ekkor még a Visztula vízvidékének törzsei sem integrálódtak lengyel néppé.

2. A honfoglaló magyarok vezéreinek területi elhelyezkedését nem a korábban itt fennállt laza uralmi keretek, a frank, bolgár és morva „végvidék” beosztása határozta meg, hanem saját életmódjuk. Ebből következik, hogy a fejedelmek uralmának tengelye a korábban országhatárként szolgáló Duna vonala lett. Azt, hogy a magyar nemzetségek nem korábban itt feltételezett területi egységek szerint telepedtek meg, eléggé bizonyítják a Duna kétparti vármegyék. Ténylegesen a vármegyeszervezetet a honfoglalás előtti időre visszavezetni már csak azért sem lehet, mert ehhez részben hasonló frank határgrófság csak a Nyugat-Dunántúlon mutatható ki, ezzel egyező várszervezet pedig a IX. századi szláv társadalmakban ismeretlen és csak az ezredfordulón, az államszervezéskor létesült Cseh-, Lengyel- és Magyarországon. Ezeknek a vármegyéknek az előzményei javarészt a helyi törzsfőktől és nemzetségfőktől elkobzott várak és azok uralmi körzetei voltak. De nem vezethető vissza a kora Árpád-kori dukátus sem valamilyen IX. századi nyitrai territóriumra, már csak azért sem, mert dukátusi vármegyék az Árpád-kori Magyarország más szélvidékein, így a felső és alsó Tiszántúlon (Borsova — Nyír megye és Krassó megye) is feküdtek; központja pedig kezdetben a tiszántúli Szabolcs ill. Bihar vár volt. A régészeti leletek mindinkább alátámasztják a nézetet, mely

szerint a dukátusi vármegyék előzményei a honfoglalók hét magyar törzsével be-költözött kabar (káliz-alán-székely?) nemzetségek lakterületei voltak.¹³³

3. A társadalomfejlődés példái azt mutatják, hogy egy királyságon belüli tartomány, pl. dukátus nem volt „nép-képző” faktor. Ellenkezőleg: Provence, Burgundia és más francia tartományok etnikai különállását éppen a francia királyság szüntette meg. Hogy a magyar királyság határainak szintén etnikumképző szerepe volt, eléggé mutatja, hogy a szlovák etnikum kiterjedése Cseh- és Lengyelország felé, valamint a szlapon (kaj-horvát) etnikum kiterjedése „Szlovénia” felé a magyar államhatár szerint alakult.

A fentiek alapján méltán kérdezhetjük: Miben álltak a szlovák nép korai-középkori kialakulásának társadalomtörténeti előfeltételei?

De vajon nem számolhatunk-e vele, mint egy, a földrajzi közelség, egymásmellettség révén kialakult korai etnikummal?

E tekintetben mindenekelőtt hiányzik a földrajzi egymásmellettség. A szláv etnikum-képződésben megfigyelhető az egy folyóvidéken élők, így a Morva menti morvák, Timok melléki timocsánok, Visztula melléki viszlyánok törzssé alakulása; az új korra kialakult szlovákság viszont távoli vízvidékek lakóiból egységesült. Az egymásmellettség önmaga egyébként sem volt elsődleges etnikumképző faktor.

A múlt vizsgálatában az etnikumot két sajátossággal foghatjuk meg adatszerűen, a közös nyelvvel és a közösség „Mi-tudatával”, ami a népnévben nyilvánul meg.

Ami az elsőt illeti, bizonyos, hogy a Kárpát-medence különböző részein már a honfoglaláskor éltek szlávok, akik különböző szláv nyelvjárásokon beszéltek. Hogy mikor meddig terjedt a nyugati szláv, déli szlovén és a bolgár-szláv nyelvjárás határa, az vitatott. Az azonban aligha vitatható, hogy az Árpád-korban a Vág-Garam-vidéken más nyelvjárást beszélő szlávok élt, mint a Felső Tiszavidéken. Ratkoš is észrevette, hogy a vadászattal foglalkozó *daróc*-ok szláv eredetű neve helynévben csak a Kárpát-medence és a Felvidék keleti felén szerepel, — amihez hozzátehetjük, hogy a *lovci* „vadászok” nevéből képzett *Lóc*, *Lócs*, *Lócsa* nevek csak a nyugati felén fordulnak elő. Ratkoš azonban ebből nem azt a következtetést vonta le, hogy keleten más nyelvjárást beszélők laktak, mint nyugaton, hanem azt, hogy a *daróc* név is a szlovákokhoz kapcsolható, azon az alapon, hogy a Felső Tisza-vidék valaha „Ó Szlovákia” (Staré Slovensko) volt (!!!). *Stare Slovensko* azonban a történészek alkotta modern fogalom, melyet használója tetszés szerint terjeszt ki Dél és Kelet felé.

Ratkoš főképpen a magyarok feltételezett fejletlensége miatt következtet arra, hogy a szolgálonépi intézményt a Kárpát-medencében a fejlettebb szlávok — morvák és pannonszlávok — alakították ki, s az általuk létrehozott foglalkozásnévvel nevezett falvak népét a honfoglaló vezérek tovább dolgoztatták. Ilyen alapon Ratkoš pl. a dunántúli *Gerencsér* és *Takácsi* életrehívását a IX. századi „dunántúli fejedelemségnek”, a foglalkozásnévnek alig tartható Nyitra vidéki *Kelecsény* (*Klačany*), *Vezekény* (*Vozokany*) és *Kosztolány* (*Kostolany*) falvakat, sőt egy Tisza-vidéki *Dusnok* falut is (!) a nagymorva szolgálonépi rendszer emlékének tart.¹³⁴

¹³³ Györffy Gy.: Tanulmányok. Bp. 1959. 44–76.

¹³⁴ I. h. és vö. Nemzetiség a feudalizmus korában 106. E helyütt fejt ki újból azt a kedvelt ötletet, hogy a középkori magyar hiteleshelyek a szláv hely- és személynéveket lefordították magyarra. Ezt a XIX–XX. században, a nacionalizmus légrében kialakult gyakorlatot

Nem tekintve most azt, hogy nincs alap a helységneveknek a pannonszláv és morva időkbe való visszavezetésére, a százdi birtokösszeírás (1067) azon része, amelyben az alapító leánya dusnokokat (*obsequiatores*) ad az apátságnak „Dusnok” faluban, késői interpoláció¹³⁵, és a falu nyilván nem nagymorva dusnokokról nyerte nevét, hanem azokról, akiket a birtokosnő az oklevél szerint is torlóként adományozott, de nincs hiteles adat sem, amely a morvák Tisza-vidéki uralmát tanúsítaná. Itt jegyzem meg, hogy a szolgálonépi falunevek visszavezetése a honfoglalást megelőző időbe még Ratkoš szemszögéből nézve is kockázatos elmélet. Ha ugyanis Ratkoš erre az álláspontra helyezkedik, akkor a veszprémvölgyi oklevélben *Gerencsér*-rel együtt említett *Szántó* falu nevét a kettős honfoglalást való magyar kutatók visszavezethetik a VIII. századba és a szláv falukontinuitás elmélete analógiát szolgáltathat az avar-magyar falukontinuitás elméletéhez.

Minthogy Ratkoš egyéb megjegyzései, melyek között figyelemre méltó problémafelvetés is akad, itt bírált nézeteinek függvényei, ezekre kitérni szükségtelen. Viszont örömmel üdvözljük Ratkoš befejező gondolatát, miszerint a cseh, lengyel és magyar állam kezdeteinek kutatásában igyekezzünk „közös nyelvre jutni”. A három állam párhuzamos fejlődésének ismeretében tényleg meg kell fontolni, hogy Kelet-Közép-Európa korai történetét végre egyszer ne nemzeti, hanem nemzetek feletti társadalomtörténeti aspektusból közelítsük meg. Ilyen távlatból nézve remélhető, hogy az ősiségért és magasabb rendűségért való versengés szempontja elesik, és más népek alakulása mellett a szlovák nemzet kialakulásának folyamata is felderíthető lesz. Ez elsősorban szlovák történészek és nyelvészek feladata, de hozzájárulhatnak nem szlovák kutatók is.

•

Látszólag a helynevek és a történelem viszonyát taglalva szólt hozzá a kérdéshez legújabb Solymosi László.¹³⁶ S. hozzászólása egy adatokkal támogatott részlettel eltekintve olyan színvonalon áll, hogy részletes választ nem érdemelne, de mivel előadáson is népszerűsített gondolatainak megalapozottságát más tárgykörben dolgozók megítélni nem tudják, kívánatos, hogy nézeteivel foglalkozzam. A szerzőt az elméleti okfejtésre egy helyes észrevétel esábitotta: Csánki Dezső középkori történelmi földrajzában Veszprém megyében két Jutas falut szerepeltet.¹³⁷ holott csak egy volt.¹³⁸ A két Jutas ismeretében Heckenast G. következtetéseket vont le a szolgálonépek berendezkedésének idejére és Jutas esetleges fejedelemségére vonatkozóan.¹³⁹ Csánki adatait követve én is két Jutast tüntettem fel az Árpád-házi családtagok szálláshelyeit

azonban a középkorra visszavezeteni anakronizmus, és a középkor nemzetek feletti szemléletével nem fér össze. A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Mennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak. Előfordult ritkán, hogy a nótárius neveket lefordított, de akkor a fordítás nyelvére, a latinra. Azt feltételezni, hogy a magyar nótárius, miközben latinra fordítja szövegét, ravaszul még egy harmadik nyelvből magyarra is fordít neveket, lélektanilag képtelenség. Ezt támasztja alá Kázmér Miklós frappáns észrevétele: a középkorban számtalanul írták le magyar nótáriusok a *Visegrad* nevet; néha lefordították latinra is (*in Alto Castro*), de magyarra soha! (I. m. 55.)

¹³⁵ W.I. 26–27; Györffy Gy., *Ethnographia* 81 (1970) 235.

¹³⁶ Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv* 68 (1972) 179–190.

¹³⁷ III. 236.

¹³⁸ A második Jutas létét ugyan már láthatólag kétségbe vonta *Ila B.*, mert nem szerepelteti Veszprém megye helytörténeti lexikonában (Bp. 1964. 208), eljárását azonban nem indokolta. *Ila* állásfoglalását S. nem említi, viszont tévesen felhossa, mint két Jutas helyett egyet szerepeltető művet Veszprém megye régészeti topográfiáját (II. A veszprémi járás. Bp. 1969. 253–254); ez azért helytelen, mivel ez a kötet csak a veszprémi járást tárgyalja, ahol a mai Jutas puszta fekszik, a zirci járásban feltételezett másik Jutasra ez a kötet területileg sem terjeszkedhet ki, és a szerzők sem térnek ki a problémára.

¹³⁹ I. m. 38–46.

tárgyaló két cikkem térképén, igaz, hogy a bizonytalan fekvésűt kérdőjellel és nem vontam le belőle történeti következtetést.¹⁴⁰

S. annak hatása alatt, hogy Csánki hatalmas művében hibát ejtett, Heckenast és Györffy pedig felhasználta a hibás adatot, olyan általánosítást vont le, hogy a helységnevekből történeszek nem következtethetnek a helynév írott forrásban való feltűnése előtti időre, tehát pl. a X. századra, csak ha azt régészeti lelet támogatja. Így pl. szerinte a ma is meglévő Jutas „X. századi léte” is kétséges, mert „a régészek Jutas leletanyagát zömében a XI—XII. századra keltezték”.¹⁴¹ Általában a történeti helységnevek kronológiájának megállapítására nem tartja a történettudományt illetékesnek, mondván: „A településnevek kronológiájának tisztázása... csak a nyelvészet és — ahol erre lehetőség van — a régészet segítségével végezhető el.” „... a települések és nevük keletkezése korának nyelvészeti meghatározása régészeti kutatások alapján tovább finomítható”, s ezzel az eljárással „kiszűrhető a X. század helynévanyaga”.¹⁴²

S. felfogásának hibás gyökere a történetietlen módszerben van, ahogy a kérdést megközelíti.

A X. századi Magyarország települési viszonyaira egykorú írott forrással nem rendelkezünk, de X. századi magyar főemberek és törzsek nevét kortárs külföldiek és későbbi magyar krónikások feljegyezték. A magyar helynévanyagban szinte minden főember és törzs neve megtalálható, s emellett számtalan gazdaság- és társadalomtörténeti elnevezés megőrződött, így a régi helynévanyag az egyik legfontosabb történeti forrás.

Miféle „történeti” módszer az, amely e forrásanyag történeti kiértékelését idegen tudományágak vélt segítségétől teszi függővé? Milyen kritikai hozzáállás az, amely a fogalmak azonosításának nehézségei és egyes vévedései láttán nem olyan történeti módszer kimunkálására törekszik, amely jobb eredményekhez vezet, hanem a studiumot fölényesen elhárítja a történeti vizsgálódás köréből?

Hallottunk már olyan szóbeli megnyilatkozást, amely a magyar krónikák történeti forrásértékét a X. századi nullának minősítette, és vizsgálatát teljesen átutalta a filológia körébe, de olyan funkcionalista nyelvész véleményt is, amely a történeti névkutatást nem tartotta a nyelvtudomány körébe vágónak. Az ilyen megnyilatkozások azonban rendszerint megmaradnak a szóbeli hatáskeltés szintjén.

S. cikké formált véleményét azért alkothatta meg, mert tájékozatlan abban a tekintetben, hogy a történeti helynévkutatás melyik szaktudomány körébe tartozik, kik művelték és művelik ma, s még kevésbé van tisztában vele, hogy meddig terjed e kérdésben a nyelvtudomány és a régészet illetékessége.

A történeti helynévanyag feltárása elsősorban történész-feladat, azoké, akik kiadják az okleveleket és elbeszélő forrásokat, akik jegyzetelik a tulajdonneveket és akik ezek alapján történeti helynévtárakat, történeti földrajzi vagy településtörténeti monográfiákat írnak.

Ebben a munkában nyelvészek eddig csak kisebb mértékben vették ki részüket, nem mulasztás folytán, hanem egyszerűen, mert a történeti forrásfeltárás elsősorban történész-feladat, másrészt mert történeti célkitűzésű nyelvészeti kutatást Kniezsa István mellett kevesen folytattak. A nyelvész számára a helynév (újabb, vitatható elnevezéssel: „földrajzi név”)¹⁴³ és a személynév — együttesen tulajdonnév — a szókincs része, s mint ilyen, csak akkor válik teljes értékű vizsgálat tárgyává, ha értelmezhető, megfejtendő. Az értelmezett tulajdonnév hangtani és alakitani kutatás tárgyát képezheti. Egy történész viszont helynevekkel, vagy társadalomtörténeti fogalmakkal, mint pl. *horó*, *uhag*, akkor is operálhat, ha etimológiáját nem ismeri. Mindamellet a két tudomány legalábbis egyenrangúan veszi ki részét e vizsgálatból. Elég a történettudománynak a tulajdonnév-kutatásban elfoglalt helyére a nyelvész Bárczi Gézáét idézni: „E nevek születésének, alakulásának, módosulásának, a névadás típusai változásának igen fontos történelmi, társadalomfejlődési, település- és népiségtörténeti, néplélektani és általában néprajzi összefüggései vannak, e kérdések kutatása tehát nemcsak a nyelvtudomány, hanem számos más tudományág számára fölülte gyümölcsöző, sőt nélkülözhetetlen, ezért tulajdonnévkutatással nemcsak nyelvészek, de történészek, néprajztudósok szintén foglalkoznak.”¹⁴⁴

Az újabban „névtudomány” néven emlegetett tudományágot nyelvészek, történészek és néprajzkutatók egyaránt művelik, mint a két magyarországi névtudományi konferencia

¹⁴⁰ Arch. Ért 97 (1970) 204—205; Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 1 (1970) 23.

¹⁴¹ I. h. 189.

¹⁴² Uo. 179—180.

¹⁴³ Erre ld. Györffy Gy.: A helynevek és a történettudomány. Névtudományi előadások. Bp. 1970. 196—198; Mit nyújt a helynévkutatás a helytörténészeknek. Előadás a Magyar Történelmi Társulat helytörténeti szakosztályában. 1971. szept. 27.

¹⁴⁴ A magyar szókincs eredete. Bp. 1958. 123.

gyűjteményes kiadványából megíthető.¹⁴⁵ A nyelvész hozzájárulás etimológiai vizsgálatok mellett inkább névelletani és tipológiai problémákra terjed. A helynévtípusokat újabban Bárczi Géza mellett Kálmán Béla osztályozta,¹⁴⁶ egy helynévképző elem, a *-falva* és *-fa* végződés kitűnő monografikus vizsgálatát pedig Kázmér Miklós végezte el; bár történeti anyagon felépülő művének kérdésfelvetése és válaszadása kifejezetten nyelvészeti, eredményei történezszek számára is tanulságosak.¹⁴⁷

Ebből azonban nem következnek az a S. által képviselt felfogás, hogy a településnevek kronológiájának megállapítása első helyen nyelvész feladat lenne. A történeti forrásokban szereplő helynevek azonosítása, típusainak megállapítása és kronológiai „betájolása” legalább annyira tartozik a történettudomány körébe, mint a nyelvészetébe, de a néprajz is komoly súllyal veheti ki részét belőle.

A történezs Szabó Károly volt, aki 1851-ben a Konstantin császár művében található magyar törzsnevek közül hatot magyar falunevekben megállapított,¹⁴⁸ a történezs Nagy Géza állította először össze teljességre törekvően jegyzéküket,¹⁴⁹ s történezszek történeti érvek alapján próbálták kronológiáját megadni, a X. század eleje és vége között ingadozva.¹⁵⁰

Szabó Károly vetette rendszeresen össze a X. századi vezérneveket a helynevekkel¹⁵¹ és Karácsonyi János következtetett az Árpád-fiak nevéből képzett helynevekből szálláshelyeikre.¹⁵² Az ugyancsak történezs Heckenast Gusztáv volt az, aki e neveket újabban összegezte, és először állította össze azoknak a magyar helyneveknek a jegyzékét, amelyek különféle foglalkozásokat, Árpád-kori szolgálonépi elnevezéseket jelölnek.¹⁵³ Ezt a munkát a cseh és lengyel irodalomban is elsősorban történezszek végezték¹⁵⁴ — nyilván azért, mert javarészt történeti forrásanyagban megőrzött, gazdaság- és társadalomtörténeti fogalmak vizsgálatáról van szó — Heckenast pedig e téren a külföldi eredményeket is értékesítette.

Történezszek és néprajzosok, Belényesy Márta, Makkai László és Földes László derítették fel olyan jelentős helynévképző elem, mint a *-telek* kronológiáját és jelentését.¹⁵⁵

Nyelvészeti alapon lehetetlen eldönteni, hogy egy-egy *Nyék*, *Megyer* vagy akár *Méhes*, *Sarlós*, *Tata*, *Iván* helynév mikor keletkezett: a nyelvész sem tesz egyebet, mint hogy történeti adatokból, történeti érvekkel keres támasztékot. Jellemző, hogy amikor Bárczi Géza a törzsi helynevek keletkezését kronológiailag a X. századra, ill. a XI. század közepe előttre helyezi, ezt történeti érvek alapján teszi: „Semmi esetre sem léphetik túl a XI. század közepét, mert ez utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, hanem a törzsi szervezet tudata is teljesen elhomályosult az emberekben.”¹⁵⁶ A „törzsi szervezet” és annak „tudata” nem nyelvészeti kategóriák. Ha az illetőn kronologizálás esetében a nyelvész történeti felfogása hibás, hibás lesz a kronológia is. A nyelvész csak egészen kivételes esetekben tud belső, hangtani ismervek alapján kronológiát adni, akkor, ha a régi hangállapotot feltűntető helynév átkerült egy másik nyelvbe, és így kikerült az átadó nyelvnek a szavakra és nevekre egyaránt érvényes hangváltozási folyamatából (ilyen pl. a szl. *dobov(o)* > magyar *Dombó* és a magyar *Kesiv* (*Keszi*) > szl. *Kesihovce* (*Keszihóc*),¹⁵⁷ amelyek egy-egy a XII. században lezárult hangváltozás előtt kövesedtek meg.

¹⁴⁵ Névtudományi vizsgálatok. Szerk.: *Pais D.* és *Mikesy S.* Bp. 1960; Névtudományi előadások. Szerk.: *Kázmér M.* és *Végh J.* Bp. 1970.

¹⁴⁶ A nevek világa. Bp. 1967. 155—178.

¹⁴⁷ A falu a magyar helynevekben. XIII—XIX. század. Bp. 1970.

¹⁴⁸ Új Magyar Múzeum 1851/52. 827—852. — Kiseb történeti munkái I.² Bp. 1873. 139—181.

¹⁴⁹ Turul 28 (1909) 21—32, 52—62. Ezt egészítette ki *Kniezsa I.*, SzIEml. II. 456—461, és *Kniezsa listáját Moór E.*: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1944. 96—102; továbbá az egyes megyékre nézve az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.² 1966.

¹⁵⁰ Ld. a nézeteket *Györffy Gy.*, Névtudományi vizsgálatok. Bp. 1960. 28—29.

¹⁵¹ Anonymus magyarázói mellett rendszeresen tárgyalja *Szabó K.*: A magyar vezérek kora (Pest 1869) c. könyve jegyzeteiben, így pl. a 65, 70, 98 skk. lapon, de felhasználja e módszert *Nagy G.* is, pl. Turul 26 (1908) 22, 121.

¹⁵² Árpád és az Árpádok. Bp. 1907. 139—145.

¹⁵³ I. m. 37 kk.

¹⁵⁴ Uo. 52 kk.

¹⁵⁵ *Belényesy M.*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. Bp. 1948; *Makkai L.*, Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár—Bukarest, 1957. 471—476; *Földes L.*, Magyar Nyelv 67 (1971) 418—431.

¹⁵⁶ I. m. 157.

¹⁵⁷ *Melich J.*: HonfMg. 360; *Kniezsa I.*, SzIEml. II. 372.

Amíg S. e téren a történészek eredményeit hiperkritikával kezeli, egy-egy nyelvészünk egyéni és vitatható nézetét kritikátlanul, mint „a nyelvtudomány” (háromszor) vagy „a nyelvészet” álláspontját szögezi le.

Jellemző példa erre a foglalkozásnevek tárgyalását elindító megállapítása: „A nyelvtudomány szerint a foglalkozásra vonatkozó helynevek rokonságban vannak a személynévből alakult földrajzi nevekkal (Bárcezi, i. m. 161)”, Bárcezi Géza minden kronologizáló igény nélkül, inkább stílári fordulatnak ható módon jegyzi meg e helyen, hogy „a személy-, méltóság- és népnévből alakult földrajzi nevekkal rokoaságot tartanak a foglalkozásra, hűbéri kötelezettségekre vonatkozó helynevek”. Talán a hűbériséget véli Bárcezi közös nevezőre hozó faktornak, csak hogy ilyen nevek keletkezése, főleg a személy- és népneveké messze visszanyúlik a feudalizmust megelőző korbá, *Washington* és *Gorkij* típusú nevek pedig napjainkban is keletkeznek. Bárcezinak ez a bizonytalan és egy történeti kategóriára utaló rokonítása azonban elégséges arra, hogy S. ilyen következtetést vonjon le a személynévi és foglalkozásnévi helynevek egyidejűségére: „Eszerint kronológiájuk is nagyjából azonos, azaz datálásuk régészeti kutatások nélkül bizonytalan.”¹⁵⁸

Ezzel az egyáltalán nem nyilvánvaló következtetéssel vetekszik az alábbi homályos elméleti megállapítása: „A helynevek értelmezése természetesen szorosan összefügg a helynévadás kérdéseivel. A földrajzi nevek felhasználásakor a helynévadás olyan sajátos felfogása jelentkezik, amely a nyelvtudomány álláspontjával ellentétben áll. Györffy György, amikor Pais Dezső nézetével szemben (Névtud. Vizsg. I. 95) a *Tarrós* falunév személynévi eredetét kívánja bizonyítani. . .”¹⁵⁹ Ebből a szövegből annyit értek, hogy a nyelvtudomány (!), azaz *Pais Dezső* a *Tarros* névről más véleményen van, mint én. cikkemben ú. vitatom *Pais* nézetét. De mi történik, ha a „nyelvtudománynak” más álláspontja is van? A cikkemben nem idézett *Szabó Dénes* pl. ezt írja a Tolna megyei *Koppány* falu neve kapcsán: „A falu névadója *Koppány* vezér volt, kinek ezen a vidéken voltak szállásterületei. *Koppány* falu ezek középpontja lehetett. A közelben Árpád fiai és unokái emlékét őrzik e helységnevek: *Tarros* . . . *Tas* . . . *Tevel* . . . *Tormás* . . .”¹⁶⁰ Mondhatnám S. módján: „a nyelvtudomány álláspontja”, hogy *Tarros* neve Tarhos nevéből ered és a többiekkel együtt Árpád-fiak szállásainak nevét őrzi. Valójában a „nyelvtudomány” illetékessége még ilyen messze sem terjed. A nagyon kritikus Gombocz Zoltán az *Üllő* név török eredzetetésének lehetőségét függővé tette attól, „ha Karácsonyi feltévései az Árpád-család birtokaira vonatkozólag megállják helyüket (aminek vizsgálata nem a mi feladatunk)” — írta.¹⁶¹ Magyarán mondvá az Árpád-fiak szállásaira vonatkozó vizsgálat nem tartozik a nyelvészek feladatai közé. Annak megállapítása, hogy *Üllő* falu nevében személynév vagy a kovácsolásra használt eszköz rejtőzhet, elsősorban településtörténeti probléma.

Ami a régészetet illeti, ebben S. még a nyelvészetnél is nagyobb tájékozatlanságot árul el a tekintetben, hogy milyen segítséget nyújthat a helységnevek keletkezési idejének eldöntéséhez. Eléggé tudott, hogy a kora Árpád-korban, amikor a kezdetleges veremházak napok alatt felépíthetők voltak, a falu gazdasági okokból, vagy az úr parancsára könnyen változtatott helyet. Így, hogy egy szűkebb, 50–200 km² területen melyik településmaradvány tartozik a fennmaradt helynévhez és ez milyen időben jelölte azt, fölöttébb kérdéses. Még nehezebb megfogni egy nomád vezéri szálláshely régészeti nyomait, tekintettel arra, hogy ezt javarészt sátrak és kerces taligák alkották. A néhány évtizedig használt téli vagy nyári szálláshely nevét a környező lakosság megőrizhette akkor is, ha azt elhagyták, akkor is, ha a közelben lévő szolgatelepe faluvá fejlődött. De hogy maguk az „ördök”, a nomád udvarhelyek mennyire megfoghatatlanok, mi sem jellemzi jobban, mint hogy Attila és hun vezérei, valamint az avar fejedelmek három évszázadon belül fenntartott, kincseket őrző udvarhelyei közül eddig egyet sem sikerült megtalálni.

Eléggé homályos elképzelései vannak S-nak a régészeti leletek kronológiai értékéről is. Egy-egy X. századi sírról — noha azok egy része pénzzel datált — tárgyi emlékmennyiség alapján nem állapítható meg, hogy pl. 910 vagy 950 táján került a földbe. A cserépanyagból ugyan elkülöníthető a legkorábbi cserépbogrács, a kora Árpád-kor és a XIII. század, esetleg vége, finomabb elhatárolás azonban csak sírmezők esetén lehetséges, az pedig, hogy melyik telephez melyik sírmező tartozik, vitatható.

A helynevek és a régészeti leletek kapcsolatának bizonytalan volta abból is következik, hogy a helynevek koronként gyakran más-más helyet jelöltek egy-egy területen belül. Mint jellemző példa hozható fel erre a jól kikutatott Budapest területe, ahol *Buda*, ill. *Budavár* először Óbudát, majd a XIII. század közepétől a Várat jelölte; Pest hol a jobb-, hol a balpart neveként tűnik fel, *Kispest* először a budai oldalon volt, *Kelenföld* meg kezdetben a Tabánt, utóbb a Gellérthegy déli oldalát jelölte. Ilyen körülmények között kivételnek számít, ha közép-

¹⁵⁸ I. h. 184.

¹⁵⁹ I. h. 189.

¹⁶⁰ A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp. 1954. 6.

¹⁶¹ Árpádkori török személynéveink. Bp. 1915. 48.

kori lelet helynévvel összekapcsolható, arra pedig a „régészet” aligha vállalkozhat, hogy helynévtípusok kronológiájában meghatározó szerepe legyen. Mindez nem jelenti azt, hogy ne kíséreljük meg a régészeti leleteket összekapcsolni a helynevekkel — ezzel magam is próbálkozom — csupán azt, hogy ez a módszer nem nyugszik sokkal biztosabb alapokon, mint a vezérnevek és megfelelő helynevek összekapcsolása.

Az ötvenes évek elején Méri Istvánnal középkori faluásatási tervet készítettem, amelynek során oklevélből ismert egyházi és világi nagybirtokközpont, idegen népnévvel, törzsnévvel és foglalkozásnévvel nevezett faluk helyének felkutatását és feltárását is tervbe vettük, s ennek kapcsán két terepbejáráson vettem részt Szőke Bélával, ill. Pusztai Rezsővel. A „megkeresés” módszer a terepen nem bizonyult eredményesnek, csak egy monostor alapfalait (Koppány-monostor) sikerült nagy valószínűséggel megtalálni. Hogy mik a régészet lehetőségei a legtöbb régészeti nyomot hagyó kézművesség, a vaskohászat terén, az a Heckenast—Novák—Vastagh-féle komplex kutatások nemetközileg is elismert eredményeiből derül ki, ezekből azonban a *Kovácsi* helynevek kronológiájára régészeti támasztékot nem kapunk. Ha kerül is elő vasalak, kora megállapíthatatlan.

Amikor a nyelvészetben és régészetben járatlan szerző a történeti helynévanyag értékelését a nyelvtudomány és régészet eredményeitől teszi függővé, szinte ezek gondjaira kívánja bízni, elfelejti, hogy a történettudománynak van egy ágazata, amely a helynevek minden történeti vonatkozásával foglalkozik: a településtörténet. A településtörténet egyik jelentős forrása a helynév; a magyar helynévtípusok kronológiai osztályozását településtörténészek kezdték meg és nyelvészekkel karöltve folytatták. Elég itt Mályusz Elemérré, Szabó Istvánra és a Kniezsa István eredményeit is felhasználó Makkai László munkáira utalni,¹⁶² továbbá Mályusz Elemér tanítványaira, akik ezekből vontak le következtetéseket a faluk keletkezési idejére.¹⁶³ A 30-as években Domanovszky Sándor minden négyéves turnusban egy fél éven át adott elő településtörténetet. Mályusz Elemér pedig egész éves főkéllégiumot és szemináriumi gyakorlatokat szentelt e tárgynak (a kevésbé meggyökeresedett „népiségtörténet” néven). Itt ismerkedhetett meg a történész hallgató a helynévvel, mint a középkori településtörténet forrásával.

Ha ezek az előadások nem is kerültek nyomtatásra, a megjelent településtörténeti (történeti földrajzi, népiségtörténeti) irodalom kellő tájékoztatást nyújthat róluk. S. a magyar településtörténeti irodalmat, kivált pedig ide vonatkozó eredményeit látszólag alig ismeri. Ebből fakad, hogy a törzsi, személynévi és foglalkozásnévi helynevek felhasználásáról szóló cikkében a korábbi irodalomra történő utalásai 50%-ban néhány ismertebb tanulmányomra korlátozódnak, noha az egész irodalomhoz viszonyítva munkásságom csekély. Áll ez a helynevekből levont X. századi történeti következtetésekre is, hiszen ez a probléma mindenkit foglalkoztatott, aki a magyarság megtelepedésével. Anonymus hely- és személyneveivel, vagy egy szűkebb terület településeinek kezdetével foglalkozott. Szabó Károly, Nagy Géza és Karácsonyi János művein kívül elég itt Hóman Bálint, Pais Dezső, Glázer Lajos, László Gyula és Makkai László tanulmányaira hivatkozni,¹⁶⁴ hogy az újabb helytörténeti irodalomra ne is térjek ki.

A hiányos felkészültséghez járul az a módszertelen eljárás, ahogy egy-egy megállapítást összefüggésből kiragadva kezel. Nem látja, hogy a bírát műveknek mi a helye tudománytörténetileg, nem látja meg, hogy egy-egy kiemelt mondat a cikken belül milyen gondolatnyorszerű részeként került helyére. Máskor különböző időben írt és idők folyamán változó nézeteimet szembeveszi, és idézés nélkül oktat ki a régebben tett észrevételeim felhasználásával.

¹⁶² Vö. *Mályusz E.*, A magyar történetírás új útjai. Szerk.: *Székfü Gy.* Bp. 1931. 253 kk.; Magyar művelődéstörténet. II. Bp. é. n. 109; Századok 73 (1939) 264—285; *Szabó I.*: A magyarság életrajza. Bp. é. n. 27, 42; A falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század. Bp. 1966. 42 kk., 123 kk.; *Kniezsa I.*, Magyarok és románok. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1943. I. 116—160; *Makkai L.*, Revue d'Histoire Comparée 23 (1945) 16—45; Századok 81 (1947) 110—118.

¹⁶³ *Fügedi E.*, Századok 72 (1938) 280 kk.; *Iczkovits E.*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939; *Jakó Zs.*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940; *Maksay F.*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940; *Béla V.*: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp. 1943; ezek ilyenféle vizsgálódás eredményét összesítő térképeiken szemléltették.

¹⁶⁴ *Hóman B.*, Turul 30 (1912) 89 kk.; A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp. 1923. 42—43; *Pais D.* számos ezt érintő cikkéből pl. Magyar Nyelv 25 (1929) 122; 51 (1955) 442 kk.; KCsA. 2 (1930) 360; *Glázer L.*: Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. Bp. 1937. 10—12; *László Gy.*: A honfoglaló magyar nép élete 216—217; *Makkai L.*, Pest megye műemlékei. Bp. 1958. I. 62.

Ami a magyar törzsi helynevek keletkezésének idejét illeti, ezt a közfelfoggással egyezően általában a X. századra és a XI. század elejére teszem, ezen belül azonban újból és újból megkísérlem különböző meggondolások alapján az időpontot finomítani. Kurszán és Kurszánvára c. tanulmányomban (1955, 1959) a Budapest körüli törzsi helynevek keletkezését a X. század elejével indítottam s ezt írtam: „A törzsi helynevek keletkezését kutatóink általában a X. század végére teszik. Kétségtelen, hogy e folyamat — a törzstörédek széttelepítése — a XI. század elején is tartott, megindulása azonban valószínűleg már a megtelepedés után nem sokkal megkezdődött.”¹⁶⁵ Ezt a mondatot S. nem idézi, csak a soron következőt, amiben azt fűzöm hozzá, hogy „az Árpádok által korán megszállt Buda körül nem indokolt feltenni, hogy a különböző törzsbeli harcosokkal csak a század végén telepítették be”. Ez így kiragadva, az előző mondat nélkül megtévesztő, még furcsább S. ehhez főzött kioktatása: [Györffy] „Feltevése azonban nem változtathat a nyelvészet nézetén, aminek finomítására elsősorban a régészet hivatott.”(!!!) A kérdés történetéhez hozzátartozik, hogy a Budapest Történetében¹⁶⁶ elsőként kíséreltem meg egyeztetni törzsi helyneveket X. századi régészeti leletekkel; egy esetben Óbudaörs falunál össze is lehet kapcsolni honfoglaló, helyesebben kalandozás-kori harcosok sírját törzsnévi jellegű helynévvel. Az azóta eltelt években pedig e kérdést tovább vizsgáltam, s a Történelmi Társulat Helytörténeti szakosztályában tartott előadásban (1971. szept. 27.) ismertettem újabb észrevételeimet bizonyos törzsi helynevek X. századi sírcsoportok közelében való jelentkezéséről, és annak okairól, hogy a Géza-kori katonai telepítéseknek miért nem maradt régészeti nyoma. Itt példaként a Buda vidéki nevek kérdéseire is kitértem és azt is hasznosítottam, amit a törzsnévi helynevek egy csoportjának dél-dunántúli keletkezése idejéről előadtam.¹⁶⁷ S. az ötvenes évek óta némileg módosult nézetemről már nem veszt tudomást, mert nem az a célja, hogy felfogásomról reális, árnyalt képet adjon, hanem hogy bizonygassa, hogy az eddigi kutatás ellentmondásos és ezért eredményei megbízhatatlanok.¹⁶⁸

Ami a törzsnévi helynevek keletkezésének társadalmi hátterét illeti, korábbi megfigyelésekhez kapcsolódva megállapítottam, hogy a *Nyék*, *Megyer* stb. falukat a bennük lakó harcos középréteg törzsi hovatartozása alapján nevezték el. Ennek bizonyítására felhoztam, hogy minden olyan törzsnévi faluban, ahol XIII. századi oklevélből az egész lakosság társadalmi összetétele ismert, jelen van a harcos jobbágság (várjobbágy vagy egyházi lovas jobbágy), de nem ők adják a többséget, hanem a velük együtt lakó köznép. Ezt konkrét példák mellett azzal is igazoltam, hogy csak harcos középrétegbeliek eredeztették magukat *de genere* szóval törzsnévből.¹⁶⁹ S. ezt a megállapítást kétségbe vonja, mondván: „A törzsnévi eredetű települések X. századi lakóira vonatkozó nézetet e falvak XIII. századi társadalmának elemzése egyértelműen nem erősíti meg.”¹⁷⁰

¹⁶⁵ Budapest Régiségei 16 (1955) 27; Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 155—156.

¹⁶⁶ Bp. 1973. 256, 265.

¹⁶⁷ Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 1 (1970) 17—21.

¹⁶⁸ Külön kitérek itt egy hamis beállításra, amit egy nézetemmel kapcsolatban megpendít. Vitatja a kéziratban Budapest történetében ismertté vált feltevésemet, mely szerint Budapest körül a *Tarján* törzs megtelepedésével számolhatunk, érvül hozva fel pl. (idézés nélkül), amit másutt az újabb törzsi helynevek felbukkanásának az összképet befolyásolható hatásáról írtam (Névtud. vizsg. 30). Nézetemet megtévesztő hiányossággal ismerteti, mert Budapest történetében azzal az elterjedt felfoggással polemizálok, mely szerint e tájon a *Megyer* törzs szállt meg. és a Budapest körül elő nem forduló *Gyarmat* és *Tarján* nevek mérlegelése után az utóbbi mellett foglalok állást. Egyik érvem szerint a fővezéri méltóságnevet viselő *Tarján* törzs vezértörzsnek tekinthető, azért is, mert a hét törzs felsorolásában a középső helyet foglalja el. S. ezt „szám-misztikát sem nélkülöző” nézetnek ítéli. Úgy látszik, hogy S. azt, amit nem ért vagy nem ismer, a misztika körébe utalja. Az ismeretlenségben misztikumot keresők számára megemlítem, hogy a magyar törzsek sorrendje társadalomtörténeti probléma. A törzsek sorrendjét Konstantin császár informátora adta meg, de hogy ez a sorrend a törzsfők rangsora, a törzsek kialakulási, nagyságbeli, földrajzi vagy hadi rendjét tükrözi, azon lehet vitázni. A csatában elől járó kabarok első helyen való említése *hadi rendet* sejtet, akkor pedig a hetes beosztás — három bal oldali, egy középső és három jobboldali törzsszel — történhetett a hadrendben állók felsorolása szerint is, amikor is a középső a derékhadat jelenti (az illetén hagyományos magyar hadrendre ld. Tanulmányok a magyar állam eredetéről 105—106). Ha ugyanebben az időben valaki a német törzseket felsorolja, a hercegek rangsorán kívül *földrajzi rendet* is adhat, illetén felsorolás esetén a középső kereshető az ország közepén.

¹⁶⁹ Uo. 26—31, 72; Névtudományi vizsgálatok. Bp. 1960. 27—33.

¹⁷⁰ I. h. 181.

Milyen „elemzéssel” lehetne fenti állításomat cáfolni? Cáfolható volna e nézet azzal, ha a szerző több törzsnévvel nevezett falu teljes lakosságösszetételét produkálná az Árpád-korból: olyanokét, amelyekben nem lagnak középrétegbeliek, és ha ráadásul felhozna olyan törzsnévvel nevezett *gerusen*-okat, amelyek nem középrétegbeliek.

S. ilyenféle ellenbizonyítékokat nem tud felhozni, ami cáfoló adatot pedig produkál, az cáfolatra alkalmatlan.

S. ugyanis két ellenadatot idéz: az egyik a dömösi összeírás, amelyben a prépostság szórt népei felsorolásában ez áll: *In villa Neku: Samson, Alex*;¹⁷¹ azaz Nyék faluban két szolgál. Mivel az egész falu nem a prépostságé volt és a két szolgán kívül a többi lakos társadalmi helyzete ismeretlen, így az adat bizonyításra nem alkalmas. A másik adat hasonlóan bizonyít. A szerző a Pozsony megyei „Nyék falu XIII. századi várjobbágy lakóiról” III. István 1165-i kiváltság-levelei alapján így következtet: „biztosan kimutatható, hogy 1165 előtt nem voltak várjobbágyok”. Az 1165-i oklevél Pozsony vár „suburbanus” várnépei közül tényleg áthelyez 22 embert a „Szent István jobbágy-fiai” közé,¹⁷² de nem mondja meg, hogy hol laktak. Ha már 1165-ben is a Csallóközben laktak,¹⁷³ mint többen feltettük az oklevelet átirók lakhelye alapján, akkor sem tudjuk, hogy rajtuk kívül milyen más népelemek laktak Nyék faluban, mert nincs olyan adat, amely az egész falu társadalmi összetételét ismertetné. A „megnemesített” várnépek mellett élhettek itt régi várjobbágyok is, sőt a két népelem együttalakása egy faluban gyakori, ha éppen nem általános jelenség.¹⁷⁴

Ilyen cáfoló adatokkal csak tájékoztatlanok előtt lehet sikert elérni. Maga S. is érzi, hogy talán nem sikerült egészen a cáfolat, mert alább ezt írja: „Ha nem törődünk a fenti észrevétellel és elfogadjuk, hogy a X. században az említett falvakban katonai kíséret, »jobbágság« élt, . . . a törzsnévi falvakat az uralkodó nemzetség, illetőleg a nemzetségfők . . . tevékenysége egyaránt létrehozhatta.”¹⁷⁵

Ezzel a lehetőséggel tényleg lehet számolni, de két érv fel is hozható ellene. Ha egy nemzetségfő uralmát ki is terjesztette több nemzetség fölé, ahhoz, hogy sokféle törzsbeli katonasága legyen, sokféle törzs felett kellett uralkodnia, ilyen hatalommal pedig elsősorban a fejedelem rendelkezett. A feltevés próbaköve az volna, ha pl. a gyula 1000 körül birt területén, Dél-Erdélyben találnánk törzsi helyneveket, itt azonban alig található.

Külön fejzetet szentel S. a személynévből keletkezett helyneveknek.¹⁷⁶

Az a felismeret, hogy Árpád leszármazottainak és a X. századi vezéreknek a nevei a magyarországi helynévanyagban megőrződtek és ebből a megtelepedésre következtetni lehet, a múlt század közepe óta vált a X. századi történet segédeszközévé. Szabó Károlynak az *Árpád, Solt, Taksony, Tas és Tevel*, Pauler Gyulának a *Jutas, Fajsz, Kál, Tormás, Taksony, Vajk*, ill. *Vajka* helynevekről (1900) és Sebestyén Gyulának a *Solt, Taksony, Tass, Jutas, Tevel* helységevekről tett észrevételei (1904)¹⁷⁷ után Karácsonyi vázolta fel az Árpád-fiak neveiből szállásterületüket

¹⁷¹ Szabó D., Magyar Nyelv 32 (1936) 57.

¹⁷² Jakubovich E.—Pais D.: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 44—45.

¹⁷³ Itt mérlegelendő még: F. IV/1. 380.

¹⁷⁴ Ezért számoltam e helyütt régi várjobbágy lakókkal is (Magyarország történeti demográfiaja. Szerk.: Kovácsics J. Bp. 1963. 50).

¹⁷⁵ I. h. 181—182.

¹⁷⁶ I. h. 182 kk.

¹⁷⁷ Szabó K.: A magyar vezérek kora. Pest 1869. 98; Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 74, 163—164, 172—173, 191; Sebestyén Gy.: A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1905. II. 38, 49.

Ami Jutas fia, Fajsz nevét illeti, Biborbanszületett Konstantin császár a Birodalom kormányzásáról írt művében (950 körül) az ő korában élő magyar fejedelmet egyszer *Falisz*, más-szor *Falitz* néven írja (ld. az irodalommal *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica II² 331). Ezt a nevet Pauler Gy., Hóman B. és e sorok írója Fajsz helyneveinkkel azonosította. Pais D. úgy magyarázta a görög feljegyzéses *Falisz* ~ *Falitz* nevet, hogy itt a *fal* 'zabál' ige származékairól van szó, és pedig a császár a magyar fejedelem nevét hol *Fali*-nak, hol beceneven *Falicsi*-nak írta. Valahogy úgy, mintha egy kuruc kori hivatalos feljegyzésben a francia király neve hol *XIV. Lajos*, hol *XIV. Lajcsi*, avagy egy reform kori követjelentésben a király hol *I. Ferenc*, hol *I. Franci* néven szerepelne. Ez a példákkal nehezen támogatható érdekes ötlet olyan elfeltevés eredője, hogy a császár a magyar neveket a magyar hangállapot pontos visszaadásával jegyezte fel, s csak a középgörög kiejtés ismerete szükséges a szórványok magyarázásához. A baj csak az, hogy a császár nem tudott magyarul, Bulcsu és Tormás pedig nem beszélt görögül, tehát csak tolmács útján érintkezhetek. A tolmács pedig, amint a magyar 'törzsfő' *voevodosz* (szláv *vojvod* 'vajda') fordításából kitűnik, szláv ember volt, alighanem bolgár, amint 12 év múlva is bolgár követet küldött Taksony Rómába (*Gombos*: lat. 1475), s az is kérdéses, hogy a tolmács

(1907 és 1925, amikor pl. így ír: „Árpád fiai közül az egyik, Jutas nevű, a Veszprémtől északra folyó Séd völgyében tartózkodott hosszabb ideig, bizonyára vadászat végett. Ezért nevezték el tanyája helyét Jutasnak.”)¹⁷⁸ Felfogását tovább fejlesztette és más vezérek neveiből képzett helynevekre is kiterjesztette Hóman Bálint (1912, 1923 és térképen a Magyar Történet I. kötetében),¹⁷⁹ és a fentebb említettek.

E helynevek értékelésénél a névazonosítás problémái mellett fennáll az a bizonytalansági tényező, hogy ilyenek a kora Árpád-korban, esetleg később is keletkeztek, amennyiben a vezérek nevét birtokok később is viselték.

Ilyen és hasonló okok szükségessé teszik a korai magyar helységnévadás módszerét a ni feldolgozását, egyebek mellett annak megállapítása végett, hogy milyen esetben van valószínűsége, hogy a név visszavezethető a X. századra és a kútfőkből ismert személyi szállítás őrizte meg. Noha ez a munka még nem történt meg és csak nagyobb Árpád-kori helynévanyag feldolgozása ismeretében végezhető sikeresen el, néhány valószínűsítő szempontot a korábbi kutatás is felvetett, így az elbeszélő forrásokkal és birtoklástörténeti adatokkal való egybevetést, valamint a családtagok szálláshelyeinek egyazon vidéken való előfordulását. Egyik utóbbi tanulmányomban ehhez a nomád főemberek szállásviszonyaiban mutatkozó földrajzi szabályosságot és az Árpád-kori névdivatot fűztem hozzá. Észrevettem ui., hogy Árpád fiainak, unokáinak és dédunokáinak nevét a mintegy 200 úri nemzetség egyetlen tagja sem viselte. Hogy ennek mi lehet az oka, arra nézve a névtabu-szerű névtilalom gondolatával szemben inkább gazdasági magyarázat mellett döntöttem.¹⁸⁰ Hogy végső fokon mivel magyarázzuk a jelenséget, az másrendű kérdés, így S. ezzel szemben felhozott meggondolatlan érvádatára szükségtelen kitérni. A lényeg maga az alapjelenség: a birtokos urak nem viselték Árpád-fiak nevét az Árpád-korban, ugyanakkor, amikor egyes ellukott vezérek nevei, mint *Gyula*, *Bulcsu* és *Koppány* igen elterjedtek voltak, ez pedig csökkenti a bizonytalanságot tekintetben, hogy a *Jutas*, *Tas*, *Décsé* stb. faluk egykori birtokosaiban később élt személyeket lássunk.

Mivel támadható ez az állítás? Nyilvánvalóan azzal, hogy a cáfoló példákat hoz fel az Árpád-korból *Jutas*, *Tevel*, *Décsé* (*Géza*) stb. nevű birtokos urakat sorolva fel. Mondanom sem kell, hogy S. eget sem tud produkálni, noha egy vagy két név még cáfolatnak sem volna kellő súlyú, ellenben hoz fel más neveket. Felhossa a Csák-nem mellett a Ják nemben is felbukkanó Szabolcs személynevet, noha tanulmányomban, ahol ezt idézem, utaltam rá, hogy az olykor *Chak*-nak írt Ják nem és a Csák nem között valamiféle kapcsolat (értve ezen tényleges vagy tudatbeli rokonságot) állt fenn.¹⁸¹ Felhossa továbbá *Jutasra* a Rátót nemben viselt *Jut* nevet (*Jutas* és *Jut* kapcsolatát ugyanitt vetettem fel anélkül, hogy *Jut* nevet szerepeltetnék az Árpád családfán), ezek összetartozása bizonyításra szorul, valamint a Harc nemben viselt *Pázmány* nevet, ami az Árpád-korban divatnév volt.¹⁸² A nem ide való példák sorát még fejezeteken át szaporíthatná, amivel kívülállót meg is téveszthet, szakember előtt azonban az ilyen bizonyítási móddal ellenkező hatást ér el.

Az ilyen módszerrel megalapozott általános negáció a személynévi helynevek forrásértéke iránt nem segíti elő a kutatást. A továbbhaladás útja olyan módszer kidolgozása, amely révén jobban el lehet különíteni a biztosat a bizonytalantól, a valószínűt a valószínűtlentől, s e tekintetben a kutatás lehetőségei még nem merültek ki. Segítséget pedig erre nézve a régészettől alig várhatunk, mert egy nomád vezéri táborhely a ma ismeretes módszerekkel megállapíthatatlan.

informátora magyar, „kabar”, vagy holgár-török anyanyelvű volt-e, amilyen nyelven a gyula udvarában is beszéltek. Amíg a magyar vezérek nevét a görög feljegyző „papiroszra” vetette, a tolmácsolás révén olyan változásokat szenvedhetett, mintha napjainkban valaki magyar sportolók nevét olasz tolmács útján angol feljegyzőnek diktálná, vagy ugyanezeket orosz tolmács útján kínai jegyezné fel. Az angol vagy kínai névsorát nem lenne könnyű hazai telefonkönyvben azonosítani, s az is előfordulna, hogy ugyanaz a név másodsor feljegyezve nem lenne azonos az előzővel. Ez a helyzet a *Falisz* ~ *Falízi* név esetében is, melyről már *Németh Gy.* megírta, hogy ugyanazon név két alakjáról van szó, és a görög *s ~ tz* úgy változik itt, mint *Almos*, *Jutas* és *Tormás* a konzantinósi *Almutzi*, *Jutotza* és *Termtzu* névalakokkal (Honf. kial. 282). E torzulások főként a szláv tolmács közvetítésének tudhatók be, de egyéb ismeretlen nyelvi tényezők is közrejátszhattak. Ilyen körülmények között a *Falisz* és *Fajsz* nevek hasonlósága és a sajátos *Jutas* és *Fajsz* helynevek szomszédsága többet nyom a latba az azonosításnál, mint a görög névalakok „betűhív” olvasaton nyugvó magyarázata.

¹⁷⁸ I. h. és A magyar nemzet honalapítása. Nagyvárad 1925. 17.

¹⁷⁹ I. h. és *Hóman B.*—*Szekfü Gy.*: Magyar történet. Bp. 1939. I. 6 144—145.

¹⁸⁰ Arch. Ért. 97 (1969) 199—200.

¹⁸¹ Uo. 217.

¹⁸² Az a körülmény, hogy az egy időben beköltözött Ore és Pázmány utódai, akik tán még rokonságban is voltak egymással, a beköltözők nevét viselték, semmit sem bizonyít.

A harmadik tárgy, amivel S. foglalkozik, a foglalkozásnévből alakult helynevek, melyeknek első adattárát és feldolgozását Heckenast adta meg úttörő munkájában.¹⁸³ Heckenast műve első lépés ezen a téren és nyilvánvaló, hogy a kutatásnak tovább lehet és tovább kell haladnia, hiszen Heckenast a kérdésnek csak egyik oldalát vizsgálta. A továbbhaladás útja pedig a szolgálónépekre vonatkozó okleveles adatok összegyűjtése, a párhuzamos szláv foglalkozásnévi helynevek elfogulatlan feldolgozása, és a rendszer lényegét megvilágító egyetemes történeti kitekintés kiszélesítése.

Az első elvégzését talán S. is megkísérelhette volna és egy adattárral tovább segíthette volna a kutatást. S. azonban a könnyebb oldalt választva, megelégszik néhány kétkedő általánossággal. Első helyen felhossa, hogy a foglalkozásnévből képzett helynevekre nincs X. századi adat, 68%-uk éppenséggel csak a XIII—XIV. századból adatolt. Az ilyen érv akkor volna számottevő, ha a szerző egyúttal példákat hozna fel arra, hogy *Tárnok*, *Udvarnok* vagy *Takácsi* típusú helynevek a szolgálónépi szervezet bomlása után, pl. a XIV. században is keletkeztek. Enélkül a közölt statisztikának nincs cáfoló értéke. Nagyjából ugyanilyen arány áll fenn a törzsi falunévek, sőt más Árpád-kori helynevek adatainak statisztikája tekintetében is.

A továbbiakban kétségbe vonja néhány helynév foglalkozásnévnek való értelmezését. Kétségtelen, hogy egy nagy anyaggyűjtésbe bekerülhet egy-egy nem oda való adat is, a kifogásoltak azonban nem ezek közé tartoznak. *Sarlós* falu lakóiról Heckenast okkal feltételezi, hogy sarlókészítők laktak benne, nemcsak azért, mert a szomszédos *Vasas* neve korai vasműves településre utal, hanem azért is, mert 1224-ben Sarlóst *cum montanis* 'bányáival' adták bérbe.¹⁸⁴ S. szerint „az oklevélben szereplő szolgálónépek összetétele — köztük mindössze néhány iparos van — ilyen értelmezésre kevés alapot ad”. Árpád-kori oklevél nem tartalmaz adatot sarlói „szolgálónépekről” vagy „iparosokról”, így S. ellentétele valószínűleg az egyik oklevél szavainak félreértésén alapul. Ami a latin *arator*-nak megfelelő *szántó* foglalkozást illeti, S. csak annyi következtetést enged meg a *Szántó* helynévből, hogy „földművelésre utal”, és a szántók magánbirtokban is lehettek. Mivel ezt a kérdést fentebb említettem, itt nem térek ki rá. Végül S. kételkedést fejezi ki az Árpád-fiak nevét őrző helynevek és a foglalkozásnévi helynevek szomszédosságából levont vizsgálat értékét illetően. Mint fő érvert, e helyütt exponálja a nagy felfedezést: nem két, hanem csak egy Jutas falu volt! S. az 1488-i összeírásról, amelyben kétszer említik Jutas falut, nagy valószínűséggel mutatja ki, hogy ugyanazon falut kétszer említi. Ennek támogatására részletes tartalmi kivonatot ad a Jutasra vonatkozó Árpád-kori adatokból is. Bár az Árpád-kori adatok felsorolása nem teljes,¹⁸⁵ és megadott tartalmuk a tárgyi bizonyítás szempontjából sokszor felesleges, S. tanúsítja vele, hogy ért a latin nyelvű oklevelek felhasználásához, ami fiatalok között manapság ritkaságszámba megy.

Mennyiben érinti azonban mindez az elvi-módszertani kérdésfelvetést?

Egy az adatok sorára támaszkodó feltevés, éppenséggel egy településtörténeti módszer egyetlen adat hibásnak bizonyulásával nem omlik össze. Heckenast művében kétségtelenül nagyobb jelentőséget tulajdonított a két Jutas falunak, mint az saját feltevése szempontjából is indokolt lett volna, hiszen a Veszprém megye központjában lévő egyetlen Jutással magával is magyarázhatók lettek volna a Veszprém megyei helynevek. Ha Heckenast kronológiai elgondolása megingatható, az a szolgálónépi rendszer lényegét érintő vizsgálódásból, a barbár és kora feudális berendezkedés szétválasztásából, és az utóbbinak a királyi udvari és várszervezetthez való kapcsolódásából, valamint a magyar—szláv viszony elemzéséből következnek.

Ami Heckenastnak Jutas fejedelemségére vonatkozó politikai-történeti következtetését illeti, Heckenastnak volt kritikai bátorsága hozzá, hogy erre vonatkozó negatív lektori véleményemet lábjegyzetben leközzölje, S. egyoldalú beállítottságára azonban jellemző, hogy ezt a tényt cáfoló cikkében meg sem említi. A Heckenast tudományos erényeivel való csínján bánás ilyenfajta kritikai hozzáállást sejtet: „Ellenfélről rosszat vagy semmit.”

Egy elvi-módszertani dolgozattól nem csupán a tárgy ismeretét és a logikus következtetést kívánhatnók meg, hanem a fogalmi tisztaságot is.

S. cikkében lépten-nyomon homályos mondatokra, indokolatlan szóhasználatokra bukkanunk. Legyen elég itt a cikk kezdő és befejező mondataira utalni. Lássuk a sokat sejtető és

¹⁸³ I. m. 184 kk.

¹⁸⁴ Hazai okmánytár VII. 10—11.

¹⁸⁵ 1291-re ld. Veszprémi kápt. m. lt. Jutas 5, 6; a jutasi nemesek 1293-i felsorolását ld. uo. Paloznak 20 és *Kumorovitz L.*: Veszprémi regeszták. Bp. 1953. 29. sz.; egy további nemes 1300-ból *Fejér*: CD. IX/7. 729.

Megjegyzem, hogy Csánki kötetében, de minden hasonló műben előfordul, hogy a szerzők egy-egy adatot tévesen azonosítanak, s így egy falu „megkettőződik”; ilyen adatot pedig alkalmasan a kutatók felhasználhatnak. Ilyen „felfedezésekre” ha észreveszem, lábjegyzetben szoktam utalni, ld. a Veszprém megyei Bogátra: Arch. Ért. 97 (1970) 218, míg a történeti földrajzban csak lapszámmal utalok rá, ld. pl. I. 124 *Novaj* címszó végén.

az Anonymustól e sorok írójáig minden „korszakost” érintő kezdetet: „A honfoglalástól az írásbeliség XI. század eleji kezdetéig terjedő korszak történetéről több hipotézis ismeretes. Ezek a feltevések a XI—XIII. századi, sőt ennél későbbi írásos emlékek helynévanyagát is a X. század jelentős történeti forrásának tekintik, és a földrajzi nevek rekonstruált területi elhelyezkedése segítségével történeti probléma megoldására tesznek kísérletet.” Nem taglalva most az értelmileg helyes bevezető mondat semmitmondó tartalmát, fogalmi vagy tartalmi zavar van a „rekonstruált” szó használatában, mert az érintett „hipotézisekben” adatként használt „földrajzi nevek” „területi elhelyezkedése” általában ismert, ill. adott, azt nem kell rekonstruálni. Az egész módszerre az jellemző, hogy ismert fekvésű helynevekből következtet, mondhatnánk „rekonstruál” jelenségeket, ahol is a név ismert, a hely ismert, és a névadó, ill. a névadás kora az ismeretlen. Ha pedig a szerző a Heckenast hipotézisében felhasznált második Jutasra, ill. helynévi környezetére utalna, azzal, hogy „hipotézisek”, amelyek „földrajzi nevek rekonstruált területi elhelyezkedésével” operálnak, ez egyedi esetből való általánosítás, olyan, mintha valaki 25 fehér és 1 fekete megjelenését így összegezné: „feketék”.

És lássuk a cikk végét: „Ezek az esetleges megállapítások pedig alapjaiban teszik feltevéssé az elméletek konstrukcióját.” Itt a szerző nem bírja megtartóztatni magát a megrovást érzékeltető kifejezések halmozásától. De hogyan? A megállapítások „esetleges” jelző helyett; a megállapítások nem „esetlegesen” történtek, hanem ténylegesen; ha pedig a szerző azt akarná érzékeltetni, hogy ő ezeket nem tartja „megállapításoknak”, arra az „esetleges” jelző helyett a „vitatható” vagy „kérdéses” jelzőt kellene használnia. De vajon e „megállapítások” tehetik-e „feltételessé az elméletek konstrukcióját”? E fogalmi zavarral terhes mondat kibogozását inkább értelmező nyelvésznek engedném át.

A dolgozat a jövő kutatását meghatározó bölcs útmutatással zárul: „A földrajzi nevek — mint a történettudomány speciális forrásai — sajátos forráskritikát igényelnek. Felhasználásuk nyelvészeti ismereteket, kritikai megközelítést kíván, a régészet alkotó közreműködésén, a történelem írott forrásanyagának feldolgozásán meg a helynévanyag lehetőleg maximális számbavételén alapulhat. A helynevek felhasználása terén csak e követelmények szem előtt tartásával érhetünk el eredményes változást.”

S. feltehetőleg úgy gondolja, hogy cikkével változás, fordulat fog bekövetkezni a helynevek történeti felhasználása terén. Cikke csakugyan változást jelent a szakirodalomban, mert e „változás” előtt egy módszertani cikk írásakor előfeltételnek számított a cikkben érintett szaktudományok elemeinek és irodalmának ismerete, valamint a logikus következtetés és a világos kifejezőmód. S. cikke pedig nemcsak ezeknek van híjával, hanem javarészt annak is, amit cikke végén kívánságlistaként tár elő, s amihez legyen szabad pótlólag mint követelményt csatolnom, a józan önértékelés képességét.

Д. ДЬЕРФИ

К ВОПРОСУ О СЛУЖИЛЫХ ЛЮДЯХ ВО ВРЕМЯ ДИНАСТИИ АРПАДОВ

Резюме

Во время создания чешского, польского и венгерского государства X—XI вв. естественным образом была оформлена организация служилых людей, различной профессии, обслуживающих лиц, живших при дворе государя. Характерными являются в этом отношении названия деревень, которые отражают вид той работы, которой занимались бывшие их жители. Этот вопрос в Венгрии получил разработку в работе Нешкепаст Г. изданной в 1970 году. О точной дате создания венгерской организации ведутся дискуссии. Автор сопоставляет подобные организации франкских и монгольских государств и приходит к ряду заключений о различиях между феодальной и варварской организациями того времени. Чешская, польская и венгерская организации — между двумя полюсами — занимают как-бы промежуточное место. Названия деревень, образованные на основе вида тех работ, которыми занимались бывшие их жители, составляют лишь меньшую долю тех деревень, в которых жили служилые люди.

Автор делает попытку, на основе названий венгерских населенных пунктов, памяти периода княжеской организации отделить от памяти периода королевства. Исходя из языкознания, организация людей *daróc* «охотник» и *igris* «исцелитель» считается организацией периода королевства; судя по географическому распространению такое название, как напр. *Solyos* «сокольник», *szöllős* «vinitor» (винодел) может быть причислено к обоим периодам, а названия *födemes* «méhész» (пчеловод) и *bocsár* (лицо, у которого храняется вино) происходят скорее из X века.

Из названий, связанных с обработкой железа, относятся к периоду князей такие, как *rudnik* (*Rednek* итд), доменщик и *tarkan* (*Tárkány*) кузнец, и во время создания государства возникали относящиеся к крепости поселения *Kovács* (кузнец) и *Csatár* местожительства лиц, занимающихся изготовлением щитов. В таблице параллельно видим латинские, венгерские и славянские названия периода династии Арпадовичей.

В приложении автор дает критику произведений, посвященных славянским названиям местностей периода династии Арпадов, отражающих так же виды занятий, и приходит к выводу, что в данном районе названия деревень вообще не могут быть доведены к периоду до обретения венграми родины (895—900). Автор тщательно анализирует названия видов работ, которые R. Krajčovič считает словацкими, и так же его выводы. Автор также подвергает критике *Peter Ratkoša*, субъективно выступившего против объективных статей *Kučera M.* и *Heckenast G.* *Ratkoš* выступает за развитость моравского княжества и за то, что словацкое население являлось исконным жителем территории. Автор подчеркивает, что во время раннего средневековья не имелись общественные предпосылки для развертывания словацкого этника, и вопрос о словацком этногенезе считает одной из проблем, подлежащих совместному исследованию. В конце своей работы автор подвергает критике статью *Solymosi László* об историческом использовании названий местностей, в которой её автор — без знания истории поселений, археологии и языкознания — оформил своё мнение о вопросе, касающемся методологии всех этих наук.

GY. GYÖRFFY

SUR LE PROBLÈME „MINISTERIALES” PRINCIPERS À L'ÉPOQUE ARPADIENNE

Résumé

Aux Xe—XIe siècles, lors de la formation des Etats tchèque, polonais et hongrois, l'organisation des serfs exerçant différentes sortes de métiers et étant au service de la cour du souverain se développe d'une manière semblable. Cette organisation est caractérisée par des noms de villages dérivés des noms de métiers.

Ces noms de villages furent traités pour la première fois en Hongrie par G. Heckenast dans une étude parue en 1970.

La date de la formation de cette organisation en Hongrie est discutée.

L'auteur compare l'organisation des souverains francs et mongols et constate la différence entre l'organisation barbare et pré-féodale. Les organisations tchèque, polonais et hongrois prennent une place de transition entre les deux. Dans ces pays les noms de villages dérivés des noms de métiers désignent seulement la moindre partie des villages habités par les ministeriales.

L'auteur essaie de dater les vestiges de l'organisation de l'époque des princes et de celle des rois dans la toponymie hongroise. D'après les données linguistiques l'organisation des peuples «*daróc*» (chasseur) et «*igric*» (ioculator) date de l'époque des rois; les noms «*solymos*» (fauconnier) et «*szőlős*» (vinitor) — à la base de leur expansion géographique — peuvent être attribués à toutes les deux époques tandis que «*födemes*» (apiculteur) et «*bocsár*» (officier du gobelet) datent plutôt du Xe siècle.

Parmi les noms de la ferronnerie «*rudnik*» (*Rednek* etc.) (métallurgiste) et «*tarkan*» (*Tárkány*) (forgeron) appartiennent à l'époque des princes tandis que les villages joints aux châteaux «*Kovács*» (forgeron) et «*Csatár*» (forgeron qui fabrique des targes) sont fondés au temps de l'organisation de l'Etat.

Dans le graphique des dénominations latine, hongroise et slave datant de l'époque arpadienne figurent parallèlement.

Dans l'appendice l'auteur critique les oeuvres traitant les noms de lieu slaves du bassin des Carpathes, dérivés des noms de métiers et constate qu'à cet endroit les noms de villages ne peuvent être ramenés à une époque antérieure à celle de la conquête hongroise (895—900). Il examine en détail les noms de métiers pris pour slovaques par R. Krajčovič et ses conclusions. Il critique P. Ratkoš pour avoir attaqué subjectivement les études objectives de R. Kučera et G. Heckenast et pour avoir soutenu fermement l'état avancé de la principauté de Moravie et l'antiquité du peuple slovaque. Il a souligné que les conditions sociales de la formation de l'ethnie slovaque n'existent pas dans le bas moyen-âge, il trouve que l'ethnogenèse slovaque est un problème à résoudre à l'aide de recherches communes. Pour finir, il critique l'article de L. Solymosi traitant l'usage des noms de lieu par les historiens, dans lequel l'auteur s'exprime sur des questions touchant la méthodologie de l'archéologie, de la linguistique et de l'histoire du peuple — sans connaître à fond ces sciences.